

પ્રસ્તાવના.

નાટક એ આપણી સંસારી હાલત સુધરવાની અનુભવી શિ-
ખામણનું પ્રત્યક્ષ સાધન છે, તેને માટે તેવા વિષયઉપર નાટકો
લખાઈને ભજવી બતાવવામાં આવતાં હોય તો એથીકરીને જેન
જેવી શિક્ષા ગ્રહણ કરવાની અગત્ય છે, તેને તેવી શિખામણ તેથી
સહજ મળી શકેછે, એમ વિચારી મેં “સુદામા નાટક” લખવાનું મન
કર્યું પણ મારા ઘંઘામાં મારો વખત ઘણોજ રોકાવાથી આ નાટક
રચવામાં જેટલું ધ્યાન મારે આપવું ઘટિત હતું તેટલું ધ્યાન મારાથી
આપી શકાયુ નથી. પણ આ પુસ્તક આદિથી તે અંત સુધી રચવા-
માં મને રા. ભોગીલાલ મહાનંદની વખાણવા લાયક મદદ મળી છે.
તેને માટે હું તેમનો આભારી છું. એક લેખે એમ કહું કે મારા વિ-
ચારો અને તેમની રચનાનું આ પરિણામ છે તોપણ ચિંતા નથી.

આ નાટકમાં પ્રાધાન્ય કરણારસ છે, તેમાં પ્રેમ કે શૃંગારરસ
નથી તેથી રસિકજનોને તે લગાર ફિકું લાગશે, પણ આ નાટક
રચવામાં વિશેષેકરીને કરણારસની અગત્ય હતી, તેથી તે આણવા
ઉપર લક્ષ રાખી, તેની સાથે નાટકની હકિકતના સંબંધને અનુસ-
રતો થોડો ઘણો અદ્ભૂત રસ ચોગ્ય લાગ્યો તેટલો પણ આણ્યો છે.

આ નાટકના સારઉપરથી જણાશે કે ગમે તેટલું કંઠાલપણું
દરિદ્રતા આવ્યે માણસની દુર્દશા થઈ જાય તોપણ જો મન
સહનશિલ થઈ એવા સંકટના સમયે ધૈર્યતા આણી તેને સહન
તો તેમાંથી મુક્ત થઈ અંતે તેને કેવું સુખદાયક ફળ મળે છે,
હુંજ નહિં પણ આપત્તિ વખતે મિત્રોએ પરસ્પરને કેવો અ-
આપવો ઘટેછે. તથા દરિદ્ર અવસ્થામાં આવી પડેલા
પોતાનો ઘરસંસાર નભાવવામાં કેવી વિદ્યમતા ભોગવવી
અને તેવી માઠી અવસ્થામાં પતિવ્રતા અને સત્પાત્ર સ્ત્રી
ધર્મ કેવા પ્રકારે બજાવી સ્વામિને સાદ્યભૂત થઈ પડે છે, એ
પ્રત્યક્ષ ચિત્ર મનમાં આવે છે.

નાટક પંચાંકી.

પાત્રો.

- શાંદીપત્રી એક વિદ્વાન ઋષિ.
 ઋષિપત્ની તેની સ્ત્રી.
 ઋષિપુત્ર તેનો છોકરો.
 સુદામા, શિવદત્ત હુરો-
 દત્ત, દેવદત્ત, જગ- } તેના વિદ્યાર્થીઓ.
 દિશ અને પ્રેમદત્ત .
 શ્રીકૃષ્ણ દારિકાંતા નરેંદ્ર અને સુદામાના બાળસ્નેહી.
 બળદેવ શ્રીકૃષ્ણનો ભાઈ.
 પંચજન યમપુરીનો દ્વારપાળ.
 સુરીલા સુદામાની સ્ત્રી.
 માનુદત્ત, સોમદત્ત અને
 રાંકે } સુદામાના પુત્રો.
 દિનગીરી મહાદેવનો પુત્રગી.
 મેશ્વર અને વિદ્યાધર. સુદામાની માતાના આસ્રણો.
 હિંદાસ સુશીલાના બાપના ગામનો એક કણ્ઠી.
 હાણી, સત્યભામા } શ્રીકૃષ્ણની રાણીઓ.
 અને જાંબુવતી
 વેદૂષક, રાજ્યકારભારી, ભીલો, કાઠીઆઓ અને ગામના
 માણસો. એક યાદવ અને કેટલાંક છોકરાં તથા દાસ
 ૥ અને યાદવકુળની ત્રણ સ્ત્રીઓ.

સુદામા નાટક.

મંગલાચરણ.

પ્રભુજી દીનપર દયા કરો,
પ્રભુજી અન્નવિના ન રાખો કોઈ કુટંબને.
ન કદિ કોને પિડિત થવા દો પ્રભુજી,
તમે દિનપર દયા કરો,
દાંત આપો તેને ખાવા આપી દુઃખ કાપો.
તાય અધિરા થઈ વિનતી કરીએ.
પ્રભુજી દિનપર દયા કરો.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ, શાંદીપની ઋષિનો આશ્રમ.

શાંદીપની ઋષિ, ઋષિપત્ની અને દેવદત્ત, શીવદત્ત, હરીદત્ત,
પ્રેમદત્ત, જગદીશ અને સુદામા એટલા વિદ્યાર્થીઓ.

શાંદીપની દેવપુત્ર કરે છે તથા સંધ્યા કરે છે. સુદામા અને જગદીશ
બેઠા બેઠા પોતાનો પાઠ ગોખે છે. દેવદત્ત રસોઈ કરતો કરતો મહાન્નનો
પાઠ બાળે છે. શિવદત્ત ભિક્ષા માગી આવી પ્રવેશ કરે છે અને તે રસોડામાં
મુકા પાઠ કરે છે. હરીદત્ત ગુરુ અને ગુરુપત્રાનાં વસ્ત્ર ધોઈ આવી માથે
પાણીનો ગાગરસાથે પ્રવેશ કરે છે. પ્રેમદત્ત ગુરુપત્રો ગાય દુધ છે ત્યાં
ઉભો ઉભો પાઠ બાળે છે. (થોડીવાર.)

શાંદીપની—અહ્યા, આમ હોકારા શું કરો છો? હજીવે હજીવે ગોખો,

સુદામા, તારે તારો પાઠ વિચારી લેવો હોય તો આવ્ય. ઝટ કર.

સુદામા—આજા મહારાજ, આ આવ્યો.

(ગુરૂની પાસે જઈને ઝેસે છે અને નિચેનો શ્લોક બોલે છે.)

વસંતતિલકાવૃત્તમ્.

નિંદંતુનીતિનિપુણયદિવાસ્તુવંતુ, લક્ષ્મીઃસમાવિશતુગચ્છતુવાયથેષ્ટં;
અદૈવવામરણમસ્તુયુગાંતરેવા, ન્યાય્યાત્પથઃપ્રવિચલંતિપદંનધીરાઃ

અર્થ. નીતિમાં કુશળ એવા પુરૂષ જે તે, ગમે તો નિંદા વા
સ્તુતિ કરો, લક્ષ્મી જે તે, ગમે તો આવો વા જાઓ, મરણ
ગમે તો હુમણાંજ થાઓ વા યુગાંતરે થાઓ, પણ ન્યાય્યાત્પથઃ
પ્રવિચલંતિપદંનધીરાઃ. ધીરાઃ, ધીર પુરૂષ જે કોઈ છે તે, ન્યાયના
માર્ગથી એક પગલું પણ ખસતા નથી.

શાંદીપની—યથાર્થ સમજ્યો, જે સત્યનેજ ઇચ્છનારા પુરૂષ હોય છે,
તે અન્યાય માર્ગ પ્રાણુ જતે પણ ગ્રહણ કરતા નથી. જગ-
દીશ? તું આવ્ય હવે.

જગદીશ—આવ્યો ગુરૂ. પણ કાલે સાત લાકુ ખાધાતા તથી
પેટ તડમતડા થયું, માટે મારાથી મારો પાડ થયો નથી.

શાંદીપની—પ્રાણુભાઈનું લાકુમાં ને લાકુમાંજ જાય, અને જગ-
તનો પણ ઉપાણુજ છે કે, પ્રાણુનું જાય જમ્યે.

જગદીશ—મહારાજ, લાકુ બહુ સારા લાગે છે.

શાંદીપની—લાકુ લાકુ કરતો જા, જા, હવે.

(વિદૂષક રસોડા તરફ કુતરે હાંકી મુકે છે, અને પ્રવેશ કરે છે.)

વિદૂષક—એ વેદીયાઓ, તમારા રસોડામાં કુતરે પેકું, અરે હાડ,
હાડ, હાડ. દોડો દોડો. મારો મારો.

સઘળા વિદ્યાર્થીઓ—(અવ્યવસ્થીતપણે ઉઠીને તાળીઓ પાડતા)
હાડ, હાડ, હાડ. (કુતરાને મારી કાઢે છે)

વિદૂષક—(હેઠે ઝેસીને બોલે છે.) ભટ ભટાંણી ચુલે પાંણી,
ભટ આવ્યા ઉંદરડી તાંણી.

શાંદીપની—અહ્યા એ શું બકે છે?

વિદૂષક—શું ત એસ્તો, તમારાં પોથીમાંનાં રીંગણાં, જો ઘરમાં એક ઉંદરડી મરી ગઈ હોય તે ઉપાડીને બાહાર નાંખી દેવી પડે તો ઉનાં પાણી ચુકવો, અને નાહ્યાવગર કશાયને અડો નહીં, અને હમાણાં કુતરે આખા રસોડામાં ફરી વળ્યું, તોપણ પેલા વિદ્યાર્થીભટ્ટ તો આંખો મીચીને દાળ હલાવા વળગી પડ્યા છે, તારે એ તો તમારાં પોથીમાંનાં રીંગણાંનું કે ?

શાંદીપની—કુતરાનો રસોઈની સામગ્રીને સ્પર્ષ થવા પામ્યો નથી માટે તેને બાધ લાગતો નથી.

વિદૂષક—(સ્વગત) માર્યા તારે તો મારા બાપ! આપણે તો ધાર્યું હતું કે, રસોડામાં કુતરે ફરી વળશે એટલે ઋષિજીને આરોગવાનું મિષ્ટાન્ન આપણા ભાગ્યનું થઈ ચુકશે, પણ આ તો રખડ્યા. ઠીક છે બીજો બુદ્ધો ઉડાવીશું.

શિવદત્ત—(ગુરૂપાસે આવીને ભણે છે) અસ્તુતિર્મમાદિના.

શાંદીપની—અહ્યા તું આ અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કેમ કરે છે? ઓહ્ય. સ્તુતિર્.

શિવદત્ત—અરે અસ્તુતિર્ન કહું છું ને?

શાંદીપની—અરે સ્તુતિર્.

શિવદત્ત—તિરતુંતિડ.

શાંદીપની—તારો બાપ તિડ, ઓલ સ્તુતિર્.

શિવદત્ત—તુંતિડ.

શાંદીપની—જો પાછો સ ખાઈ ગયો ખરો. ઓલ સ્તુતિર્બ્રહ્માદિના.

શિવદત્ત—તું તિડ બાંમણ દિવાના.

શાંદીપની—આ મુઠને શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરતાં ક્યારે આવડશે? જા ઉહ્ય, સુદામાપાસે તારી કપાળકુટ કર.

વિદૂષક—ગુરૂજી મહારાજ, હવે હું મારો પાઠ ભણું છું.

ભટં ભટાકા મધુ પાક હરડે, ખાવા ન પિવા મુછો ન મરડે,
આછી પછેડી બહુ ટાઢ વાહાય, એવો શીઆળો ક્યમરે ખમાય.

જગદીશ—(વિદૂષકને કાઢી મુકવા ઉઠે છે) અધ્યયન કરવાના સમ-
યમાં તું વિદ્ય કરવા આ ચો છું? જા અહીંથી.

વિદૂષક—તારા જેવા માગી ખાનારા કંઈ આવ્યા અને કંઈ ગયા,
તું કોણ કાઢી મુકનારો? (ઋષિને) મહારાજ, આ મહાજનીયાં
ઢારને દારડાથી બાંધી વાડામાં પુરી મુક્યાવગર પાંશરાં નહીં
રહે. માટે ઉઠો આપણે એ કામ પેહેલું કરીએ. (સ્વગત)
નહીં તો (મોઢા સાંમે કોળીઓ કરીને) આજ આપણો પાઠ
ભણી જવાનો પતો લાગશે નહીં.

શાંદીપની—તારી લવરી હમણાં જવા દે.

વિદૂષક—(સ્વગત) ઠીક છે, ઘડી પછી, આપણે કાંઈ વહી જતું નથી
પણ મારી ખંડણી ચુકવ્યાવગર ખસવાની આશા ન સમજવી.

શાંદીપની—અલ્યા હરીદત્ત, પેલું સુત્ર ગોખીને પાઠે કયું કે?
આવ્ય ઝોલી જા.

હરીદત્ત—મહારાજ, આવ્યો. (ભણે છે) ઘડકાપીશ, ચ, ટ, મ, ગ, ક, ર.

શાંદીપની—મૂર્ખ આ તું શું બકે છે? આતો તું કેવળ ઝોડું સુત્ર
ભણે છે, ઝોલ્ય જ્ઞ, ઢ, ધ, ઘ, મ. ચ, ટ, મ, ગ, ક, ર. નહીં.

ચ, ટ, ત, ક, પ.

હરીદત્ત—ઘડકાપીશ, ચ ટ મ ગ ક ર.

શાંદીપની—(તને તમાચો મારે છે) આ શું ઝોલે છે.

વિદૂષક—ફરતા ફરતી, ચામડી બગડશે.

શાંદીપની—મુઠ, હું ઝોલું છું તો ઉપર લક્ષ નથી આપતો, અને
ઝોડું સુત્ર ભણે છે ખશ અહીંથી, એ તો તું ભણ્યો.

વિદૂષક—પુબં પત્રં ફલં તોયં, પુજા પાત્રી ચાલી ભાઈ, (હરીદ-
ત્તને) એ વિદ્યાર્થીભટ્ટ ઢારાં ચારો ઢારાં, એ તો તમે ભણ્યા,
ને અજવાળ્યું, એમ ભણાતું હશે? જાઓ રોટલા ને દાળ ભણો.
(શાંદીપની પાસે જઈને ઝેસે છે) જે, કૃપાનાથ. (બીજા વિદ્યા-
ર્થીઓને) અરે ગરબડ નહીં કરો, અમે પાઠ ભણીએ છીએ,
અલ્યા છાંતા રોહો છો કે નહીં? (ભણે છે.)

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્.

લાકુ ઘેબર ઢોકળાં દહિં વડી ખાન્ન જલેખિ કઢી,
 ઉંનો કૂર કમોદનો ઝટ કરો ખાઈ હું કાઢુ હુઢી;
 મેંમે જો ન મજેજ એવુ મુજને જાવું હું ઝટ સાસરે,
 મન ગમતા મિષ્ટાન્ન માલ મલીદા માર ખઈ ખાસડે. ૧

શાંદીપની—આ ગાંડાને અત્યારે અહીં કોણે આવવા દીધો?

વિદૂષક—કોણે તે મારે પગે આવવા દીધો, તે તો મારા કહ્યામાં છે
 મહારાજ, વિદ્યાર્થીલદો, કેમ, મોઢામાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં
 કે શું?

શાંદીપની—જા, જા, પછી આવજે, પછી તાર કરીશું.

વિદૂષક—મને પ્રથમ કોહો મહારાજ, શું કરશો?

જગદિશ—ખારમુ ને તેરમુ ઊંચ.

વિદૂષક—કર ને તારા બાપનું.

જગદિશ—કરેને તારા બાપનું અને દાદાનું ઊંચનું ભેગું.

શાંદીપની—તું હમણાં જા, આજે યજ્ઞ કરવા જવું છે ત્યાં તને
 મિષ્ટાન્ન ખવરાવીશ.

હરીદત્ત—ગુરુ મહારાજ, આપ આમ કરી કરીને આંને નિરંકુશ
 કરી મુકો છો.

વિદૂષક—એક આપે, ને બીજા વારે, તેને ઘાલો જમને દારે.

શાંદીપની—તું તારે જાને, તારા લાકુ જવાના નથી.

વિદૂષક—હર, હર, મહાદેવ. આજે મિષ્ટાન્ન પાણી કરી ચુક્યાં.
 જુઓ વિદ્યાર્થીલદો, બોલે તેનાં બોર વેચાય હો. તમે આશા
 રાખતા ના, તમારા ભાગ્યમાં તો પંચકણીના રોટલા અને
 દાળજ છે, તે ખાપટ્યા કરો.

(કૃષ્ણ અને બળદેવ ક્ષત્રિયના વેષે પ્રવેશ કરે છે અને
 શાંદીપની તથા સર્વને નમન કરે છે.)

શાંદીપની—કલ્યાણ, વત્સ બેસો. તમારા આગમનનું કારણ કોહો?

બળદેવ—અહો સરસ્વતીના નિધી, હે દેવર્ષિ, અમને બેઉ બંધુ-

એને વિદ્યાલ્યાસ કરવાની ઇચ્છા થઈ છે, તે પૂર્ણ કરવા આપના આશ્રમ પ્રત્યે આવ્યા છીએ.

શાંદીપની—ખડુ સાર, આ આશ્રમમાં જો તમને જોઈ તો સુખેથી રહો, અને રૂડી રીતે વિદ્યાલ્યાસ કરો.

કૃષ્ણ—હે ઋષિરાજ, હે મુની, સાક્ષાત સરસ્વતી દેવીએ જેમાં નિવાસ કર્યો છે, એવા આપના આવા સુખદાયક આશ્રમમાં અમને ન જોઈ એવું હોયજ નહીં.

શાંદીપની—સુદામા ?

સુદામા—જી, આવ્યો મહારાજ.

શાંદીપની—(સુદામાને) આ બેઉ રાંજવંશી પુત્રો છે, તેમની તારે સંભાળ રાખવી; ને તેમને તારીસાથે વિદ્યાલ્યાસ કરાવવો અને તમે સર્વ પરસ્પર મિત્રભાવે વર્તજો.

સુદામા—ખડુ સાર મહારાજ.

વિદૂષક—(કૃષ્ણ તથા બળદેવને) હંધ વેચીને ઉજગરો હચે તે આવાજ હોય, એ ભલા આદમીઓ, અહીં તો દાળ ને રોટલા ખાઈ ખાઈને કુચાય નિકળી જશે.

કૃષ્ણ—પશુપણાની સ્થિતિના માણસને, માણસાઈમાં લાવનારાં સાધનની પરિક્ષા હોય નહીં, માટે તે એમજ કહે.

વિદૂષક—ગમે તો પશુ રહો, કે માણસ રહો ને ગમે તેવા થાઓ, પણ “ભણતવ્યં તાપી મર્તવ્યં, ન ભણતવ્યં તાપી મર્તવ્યં, તો વૃથા દંત કડાકડં કીં કર્તવ્યં.”

કૃષ્ણ—અહો! તું તો નાંના બાળક સરખો પંડિત દેખાય છે. પણ ભણીને શું કરવાનું છે તેનું જ્ઞાન જ્યાંસુધી તને નથી ત્યાં-સુધી તું તારી આ સ્થિતિમાં મગ્ન રહે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નહીં.

સુદામા—સત્ય છે મિત્ર, તમે સઘળું જાણો છો ખરા તોપણ જુઓ ભાઈ, જ્યારે તમારી ઇચ્છા આ આશ્રમમાં રહી વિદ્યાલ્યાસ કરવાની છે, ત્યારે મારે તમને કહેવું જોઈએ કે, તમારે આ તમારી રાજસી અવસ્થા મુકીને અમારી વિદ્યાર્થી અવસ્થા

ગ્રહણ કરવી જોઈએ. અમે સઘળા વિદ્યાર્થીઓ ગાંમમાંથી ભિક્ષા માગી લાવીએ છીએ, તેના રોટલા કરી દિવસમાં એક વખત જમીએ છીએ, મધ્યરાત્રીએ સુઈએ છીએ, પાછલી પ્રહર રાત્રીએ ઉઠીએ છીએ, અને સઘળી વાત ગુરૂની આજ્ઞામાં રહી ગુરૂની સેવા કરો ગુરૂને પ્રસન્ન રાખીએ છીએ. એવી તપશ્ચર્યા કરી નિરંતર વિદ્યાભ્યાસમાં લક્ષ રાખીએ છીએ, માટે તમે પણ તમારાં આ રાજસી આભૂષણ બદલી વૈભવ તથા વિદ્યાર્થી અવસ્થા ધારણ કરો, કેમકે વૈભવ તજવાવગર સરસ્વતીદેવી પ્રસન્ન થાય તેવી તપશ્ચર્યા થઈ શકે નહીં.

કૃષ્ણ—તમારું કહેવું સત્ય છે, તમારી યોગ્ય શિષ્યામાણને માટે અમે તમારો ઉપકાર માનીએ છીએ. વિદ્યાભ્યાસ કરવાના સંબંધમાં તમે કહેશો તે પ્રકારે શ્રમ કરવાને અમે નિશ્ચય કર્યો છે.

સુદામા—તારે સુખેથી અભ્યાસ કરવાની શાળામાં મારીસાથે ચાલો અને વિદ્યાર્થી બની જાઓ.

(જય છે અને પછી વિદ્યાર્થીના વેપે પ્રવેશ કરે છે અને શાંત્રીપત્રી દેવની આરતી કરે છે, સઘળા ઉભા થઈ આરતી બોલે છે.)

જયદેવ, જયદેવ, જયપ્રભુ દુઃખહારી, જયપ્રભુ દુઃખહારી,
તારી છે પ્રભુ સઘળે, અકળ કળા ભારી, જયદેવ, જયદેવ;
ત્રિભુવન, ત્રિભુવનમાંહી, સચરાચર વ્યાપો, સચરાચર વ્યાપો,
દયા કરી દીનબંધુ, સુખ શાંતી આપો. જયદેવ, જયદેવ.

મંગળં ભગવાન વિષ્ણુ, મંગળં ગરુડધ્વજ;

મંગળં પુંડરીકાક્ષ, મંગળાયતનો હરી.

રાજ્યકારભારી પ્રવેશ કરીને.

રાજ્યકારભારી—(નમન કરીને) ઋષિજી, મહારાજાએ વિનંતી કરી છે કે યજ્ઞની સઘળી સામગ્રી તૈયાર થઈ છે, માટે કૃપા કરી આપ યજ્ઞનો આરંભ કરવા પધારો તો સારું.

શાંદીપત્રી—બહુ સારું ચાલો, હું પણ નિત્યકર્મથી પરવારી રહ્યો છું.
(જય છે.)

પ્રવેશ ૨ ભો.

સ્થળ, શાંદીપત્રી ઋષિનો આશ્રમ.

ઋષિપત્રી, સુદામા અને શિવદત્ત.

ઋષિપત્રી—અહ્યા શિવદત્ત, સાંજ પડવા આવી અને હજી તે રસોઈનો તો પ્રારંભ પણ કર્યો નથી. હમાણાં તારા ગુરુજી આવશે અને ભોજન કરવાનું કેહેશે તો શો ઉત્તર આપીશ? માટે ઉઠ રસોઈ કરવા માંડ. સુદામા, આ આખા ઘરમાં કેટલો પુંજો પડ્યો છે, તે તો તારા લેખામાંજ નહીં આવતો હોય? ઊઠ્ય વાળી નાંખ્ય.

સુદામા—જરા પાઠ કરવામાં મારો જીવ હતો, ભુલ્યો માતાજી.

શિવદત્ત—(રસોડા ભણીથી આવીને) માતાજી, બાળવાનાં કાષ્ઠ થઈ રહ્યાં છે માત્ર અત્યારે જેમતેમ કરીને રસોઈ કરી શકાશે.

(કૃષ્ણ અને બળદેવ બગલમાં પોથી મારી પ્રવેશ કરે છે.)

ઋષિપત્રી—અરે અજ્ઞાની, જ્યારે અત્યારના જેટલાંજ કાષ્ઠ રહ્યાં છે ત્યારે તું મને ખબર કરે છે? એક કે બે દિવસનું સાહિત્ય હોય ત્યારે મને કેહેવું જોઈતું હતું. સુદામા, તું, કૃષ્ણ અને બળદેવ, જાઓ બાપુ, અરણ્યમાંથી કાષ્ઠ કાપી લાવો, નહીં તો માતઃકાળમાં રસોઈ કરવાવગર ખેરી રહીશું. (એક હાંલામાંથી ચણા લાવીને) હવે, આ થોડા ચણા છે તે ગાંઠે બાંધી રાખો ને કુધા લાગે તો ફાંકજો.

કૃષ્ણ—સાર માતાજી, આ ચાલ્યા.

(કૃષ્ણ, બળદેવ અને સુદામા કહેવાડા ઉપાડીને અરણ્યમાં લાકડાં કાપવા જાય છે, અને પ્રેમદત્ત જે ખેડેરા વિદ્યાર્થી છે તે પ્રવેશ કરે છે.)

ઋષિપત્રી—(પ્રેમદત્તને) તું ત્યારનો ક્યાં ગયો હતો? રાત્રીને વાસ્તે શાક લાવ્યો કે નહીં?

પ્રેમદત્ત—મારા ગુરુને હાક મારી આવું? અત્યારે તો હું કાંઈ જતો નથી, હમાણાં આવશે.

ઋષિપત્ની—અરે તારા ગુરૂને હાક મારવાનું કોણ કહે છે? તું શાક લાવ્યો શાક.

પ્રેમદત્ત—હા માતાજી, સવારના પેહોરમાં બધાં વસ્ત્ર ઘોઘ આવ્યો, તે સાથે તમારૂં છાલ પણ ઘોઘ આવ્યો છું. (ખીટીએથી લાવી બતાવે છે) જુઓ આ રહ્યું.

ઋષિપત્ની—(ચીઠાઈ હસે છે) મુવા બેહેરાને કહું છું એક, તો સમજે છે બીજું. (મોટેથી ઘાંટો કાઢીને) શાક કેમ નથી લાવ્યો?

પ્રેમદત્ત—છાશ, છાશ તો જાવીને ડ્યારનીય મુકી છે, જુઓ આ રહી, નેયાવગર અમથાં માથુ શીદ કટાવો છો? અદ્યા શીવા, તને ખબર છે ને ક્યમ બોલતો નથી?

ઋષિપત્ની—(ચીઠાઈને) જ્યારે મારા ઘરનું કામકાજ કરવાનો આ મુઠ બેહેરાનો વારો હોય છે ત્યારે મારા લોઢાના લમણા કરવા પડે છે, આ કરતાં તો હૈયુ બાવ્યાથી હાથ બાવ્યા સારા. અદ્યા શિવદત્ત, તું એની સાથે માથાફેડ કર, જો કાંક કરતાં સમજે તો.

શિવદત્ત—(મોટેથી ઘાંટો કાઢીને) શાક લેઈ આવ્ય શાક.

પ્રેમદત્ત—અદ્યા તમે આમ કેમ કરો છો? શું કાણ? હમણાં તો સાંજ પડવા આવી છે, તે અત્યારે ક્યાં જઈ?

શિવદત્ત—(ખીજવાઈને ચુલાતરફ આંગળી કરીને) શાક, શાક લાવ્ય.

પ્રેમદત્ત—હમજ્યો, હમજ્યો, લે લેઈ આવું.

ઋષિપત્ની—(જરા હસીને) મારો રડ્યો નઘાધુમ બેહેરો છે, ગમે તો નગારાં વગાડોને, પણ સાંભળેજ શાંનો.

શિવદત્ત—હા માતાજી.

પ્રેમદત્ત—(એટલામાં પ્રેમદત્ત દોડતો રાખની તપેલી ભરી લાવીને) લગાર રાખ જોઈતી હતી તેમાં બેય જણાંએ ઘાંટા ઘાંટ કરી મુકી મારૂં માથુ પડવી નાખ્યું. હવે આ રાખ, ગમે તો આઠ દિવસ સુધી કંટેવાળા કરશે તોય નહીં ખુટે; શિવા, તારે ચોળ-વી હોય તો ચોળજે, તારનો લમણા ઝીકાવું છું તે.

શિવદત્ત—(ચીઢાઈને તમાચો મારીને) આ શું તારું કપાળ લાવ્યો? (જે જણ બાંહે છે, ઋષિપત્ની છોડવે છે.) આમ તો માથુ કુટી મરી જઈશું તોપણ એ સાંભળનારો નથી (ચાકુ લાત્રી શાક સમારવાના ચાળા કરીને) શાક લેઈ આવ્ય શાક.

પ્રેમદત્ત—તારે તારનો આકુ આકુ શું બોલે છે? એમ કહેને કે શાક લાવવું છે. ઉભો રહે હુમણાં ને હુમણાં લેઈ આવું છું.

(શાંદીપનીઋષિ બીજા વિદ્યાર્થીઓ સહિત પ્રવેશ કરે છે. પ્રેમદત્ત શાક લેવા જવાને આગ્રહ કરે છે અને યુર આવી પોચવાથી શિવદત્ત તેને ના કહી અટકાવે છે.)

શાંદીપની—અહ્યા આમ બાઝાબાઝ શું માંડી છે?

ઋષિપત્ની—(પ્રેમદત્ત તરફ હાથ કરીને) તમે આવીઆવી મુર્તિ-ઓ એકઠી કરી છે, એટલે નહીં થાય તે થાડું. એ મુઠ પાસે રાત્રીને વાસ્તે શાક મગાવવું હતું, તે બુભો પાડી પાડીને થાકી ગયાં, પણ કહીએ એક તો, સમજે બીજું.

શાંદીપની—પ્રિયા, તું વિચાર કર, જેવાં આપણે મનુષ્ય છીએ તેવાજ એપણુ છે, એની કલ્પેન્દ્રિ નકામા જેવી થઈ પડી તેથી એની એ સ્થિતિ થઈ છે, અને તને પણ જો તેમ થયું હોય તો તારા પણ એવાજ સંસ્કાર થાય.

ઋષિપત્ની—સ્વામિનાથ, એ સત્ય છે, પણ મારે તો જે માથાફેડ કરવી પડે છે, તેથી અકળાઉ છું. હશે, હવે બીજાને કહીશ. રસોઈ થઈ છે. ભોજનની તૈયારી કરો.

શાંદીપની—અહ્યા વિદ્યાર્થીઓ, પત્રાળાંખતરાળાં નાંખો, જળ પાત્ર ભરો, અને ભોજન કરવા બેસવાની તૈયારી કરો. અહ્યા, કૃષ્ણ, બળદેવ અને સુદામા ક્યાં ગયા? કેમ ભોજન કરવા આવ્યા નથી?

ઋષિપત્ની—સ્વામિનાથ ! બાળવાનાં કાષ્ટ થઈ રહ્યાં હતાં તેથી મેં તેમને કાષ્ટ લેવા અરણ્યમાં મોકલ્યા છે.

શાંદીપતી—અરે રામ, રામ, ભુંડી ! આ સમયે કાષ્ટ લેવા? આકા-
શમાં વરસાદ ટમટમી રહ્યો છે અને સાંજ પડવા આવી છે, એવી
વેળાએ મહાઅરણ્યમાં તેમની કેવી સ્થિતિ હશે?

ઋષિપત્ની—ભાણુનાથ, જે વેળાએ મેં તેમને મોકલ્યા, તે વેળાએ
વરસાદનાં કાંઈ પણ ચિન્હ જણાતાં ન હતાં, અને કાષ્ટવિના
પ્રાતઃકાળમાં અટકી પડે તેમ હતું, તેથી મોકલ્યા.

શાંદીપતી—જે પ્રિયા, એ વિદ્યાર્થીઓ આપણા રક્ષણતળે છે, ત્યાં
સુધી આપણે પોતાનાં સંતાનતુલ્ય એમની સંભાળ રાખવી
જોઈએ. જે તારૂં સંતાન આ સમયે મહાઅરણ્યમાં હોય
તો તને કેટલો સંતાપ થાય?

ઋષિપત્ની—મહારાજ, મને ક્ષમા કરો. મેં જો આંતું જાણ્યું હોત
તો કદી ન મોકલત. મારું અંતઃકરણ હવે બહુ દાઝે છે. તે
બિચારા વગડામાં છળી મરશે. મારે શોધ કરો તો સારૂ.

શાંદીપતી—અલ્યા વિદ્યાર્થીઓ, કૃષ્ણ, બળદેવ ને સુદામા કાષ્ટ
લેવા ગયા છે, તે હજી આવ્યા નહીં અને સવારનું તેમણે ભુક્ત
પણ કર્યું નથી, મારે તેઓ આવ્યા પછી ભોજનનું થશે.
અલ્યા શિવદત્ત, રસોઈ ઢાંકી મુક. હું તેમને શોધી લાવું.

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ નો.

સ્થળ, અરણ્ય.

ભીલો અને પછીથી સુદામા, કૃષ્ણ અને બળદેવ.

ભીલો—કાપને કોઢે આમ શું હાંફે, હાકતાં ઢીલો થાયરે

હોરે પોમલા, ભલુ ભજક્યું નામને.

ઢબરાં આવ્યાં ચઉદ ને હાથે, ડુંગળી ડચકાં ખારરે

હોરે હોમલા; તેનું ચઢ્યું હુર તુજને.

છાશને ઘેંશ ઉકાળેલી ઝાડી, દાથરીઓ દહવીહરે

હોરે પોમલા, તાચે વગોવે શું મુજને.

જરનો જીગતે પુંખ મેં શેર્યો. મહુચો મારે હાથરે
હોરે હોમલા, આ જો ઉઘ્યા ફાલા મને.

(ભીલા જાય છે અને કૃષ્ણ, બળદેવ તથા સુદામા પ્રવેશ કરે છે.)

કૃષ્ણ—ભાઈઓ, સાંજ તો પડવા આવી, અને ગુરૂજી વાટ જોઈ
ખેશી રહ્યા હશે. ઉતાવળ કરો, ચાલો આ મોટું વૃક્ષ કાપીએ
તો ઝટ પાર આવે.

સુદામા—નારે ભાઈ, એટલું સામર્થ્ય આપણામાં નથી.

બળદેવ—મહારાજ, તમે તો માત્ર વેદનાજ પાઠ કરી જાણો, તમે
તમારે નિશ્ચિંતપણે પેલા ઝાડ નિચે ખેસો.

સુદામા—ભાઈ, અસમર્થોમત્રેત્સાધુ. હું અશક્ત અને વળી પ્રાણીજીવ,
તેનું બાહુબળ ક્ષત્રિયના બાહુબળની ખરાબર ક્યાંથી હોય? મેં
થોડાંક કાષ્ટ તો વિણીવિણીને ભેગાં કર્યા છે તે આ રહ્યાં.

(ભાવીને બતાવે છે અને તે છેક ગ્રાણાં છે તે જોઈને.)

કૃષ્ણ—(બળદેવને) આ બંધુ, આપણા સુદામાજી આ મોટાં ખોધનાં
ખોધ કાપી લાવ્યા છે, તે જીવો તો ખરા. (હસે છે અને
સુદામાને) મારા પંડિત મિત્ર, એ તો “દીઠા દેવ ને પોચી યાત્રા,”
અમે જે લાકડાં કાપીએ તે લેઈ લેઈને તમે તમારે એકઠાં કરો,
અને તેય જો ન બને તો નિરાંતે ખેસો.

સુદામા—સારૂ મારા પ્રાણુસખા, તારૂં કલ્યાણ થજો. હું બધાં લાંકડાં
વિણીવિણીને એકઠાં તો કરીશ.

કૃષ્ણ—(બળદેવને) ત્યારે ચાલો ભાઈ, આપણે ઝાડીમાંથી કાષ્ટ
કાપીએ. (ઝાડીમાં જઈ કાષ્ટ કાપે છે, સુદામા તે વિણીવિણી
એક ઠેકાણે લાવી એકઠાં કરે છે. એટલામાં એક ભીલ કોઢમાં
હોકારા કરતો આવે છે. અને સુદામા ભયભિત થાય છે.)

ભીલ—અહ્યા ઘોરા, નતનો નત તું આ બધાં એધરાં વાઢીને લેઈ
જાય સે કું? એ દાડનો હું મથી મથીને ચાર્યો, પણ મારા
હાથમાં નતો આવતો, તે આજ ભલો હડીએ ચડ્યોસુ.

(સુદામાને પકડવા જાય છે, સુદામા ખસી જાય છે.)

મુદામા—ભાઈ, આ અરણ્યમાંથી મારા ગુરૂજીને વાસ્તે કાષ્ટ કાપી લેવાની મહારાજાએ આજ્ઞા આપેલી છે, તથી અમે કાપીએ છીએ. અમે કષિના વિદ્યાર્થી છીએ.

ભીલ—ગમે તો તારો રખી હો, કે રખીનો બાપ હો, પણ હવે ચ્યમ મુક ? હવે તો અવળે પાંગોઠ પેલા ઝાડહાથે બાંધી, મારી મારીને દુડહાં કાઢી નેંધુ. જાય સે ચ્યાં આંમ આયકને.

મુદામા—(ખસીને) આ તારાં કાષ્ટ, ગમે તો ઉપાડી જ. તારું અરણ્ય રહ્યું, અમે બીજેથી કાપીશું. (ઝાડીમાં જતા રહે છે.)

ભીલ—આપણે જે ધાર્યું તું તે થયું. આ વગડાના રખવાળ બનીને બાંમણાને બીવરાયો તો વગર મેનતે વાઢેલાં એંધરાંનો ભારો હાથમાં આયો, તે વેકશું એટલે આજનું એકાણુ ને ભાંજ આવી રહેશે. બામણુભાઈ બચાર બગલાની જાત તે થરેરી જ્યુ ને આપણું કામ થયું. (લાકડાંનો ભારો બાંધે છે.)

મુદામા—(અરણ્યમાંથી) ઓ કૃષ્ણ, ઓ બળદેવ, અધ્યા ડ્યાં છો ?

કૃષ્ણ—(આંધેથી ખુમ પાડીને) એ જમણા હાથ ભણી આવો, જમણા હાથ ભણી.

મુદામા—મને તો ઝાડીમાં કાંઈ સુજતું નથી. પણ કોઈ દુષ્ટ આઘ્યો છે તે મારાઉપર ક્રોધ કરી સઘળાં કાષ્ટ લેઈ જાય છે. તમે સત્વર આવો, નહીં તો એ મારો આટો કાઢી નાખશે.

(કૃષ્ણ અને બળદેવ દોડી આવે છે.)

કૃષ્ણ—ડ્યાં છે તે ? કાષ્ટ લેઈને જતો તો નથી રહ્યો ?

મુદામા—એટલામાં ડ્યાં જશે ? મહાભયંકર રાક્ષસ જેવો છે. હું તો એને જોઈનેજ ભય પામી ગયો.

કૃષ્ણ—અરે વેદપાડી મિત્ર, માત્ર પાંતાં ઉથલાવવામાંજ શૂરા પુરા છો કે ? હવે ઝટ ચાલો બતાવો તે ડ્યાં છે ?

(મુદામા આગળ આવીને પાછા પગ ભરતા ભરતા છેટેથી બતાવે છે.)

મુદામા—પેલો રહ્યો જીવ્યો, હજી તો તે ભારો બાંધે છે.

કૃષ્ણ અને બળદેવ—(તેની પાસે જઈને) અલ્યા તું કોણ છું ?
ભીલ—તારે શું કામ છે ? ગમે તે સીએ તું તારે રસ્તે જાને,
તાર કોઈ નામ દેસે.

કૃષ્ણ—આ લોકડાં તું કોનાં કાપેલાં ખાંધે છે?

ભીલ—ખપે તેનાં. હું આ ઝાડીનો રખવાળ સું.

કૃષ્ણ—આ લોકડાં અમારાં કાપેલાં છે માટે તે તારાથી લેવાશે
નહીં, આમ મુક્ય અને તું તારે રસ્તે જા.

ભીલ—જા નથી આપતા, તું ચ્યમ કરી નાંખનાર હતા?

બળદેવ—એ ઠાકોર, હાલ્યા થાઓ અને લોકડાં મુકી રસ્તે પડો.

ભીલ—એવો તરવારીયાનો દીચરો સું તો આવી જા. હમણાં મારી
મારીને એઈડીયુજ કાઢી નાંછીશ ?

કૃષ્ણ—(ક્રોધ કરી તેની ગર્દન પકડીને નીચે નાંખે છે.) મૂર્ખ, આ
લ્યે તારે, સીધી રીતે તું ન સમજ્યો તો તારી હરામખોરાઈનાં
ફળ ચાખ. (બળદેવને) ભાઈ, પેલું દોરકું લાવો.

ભીલ—તારા ભાનુ કાંઈ ખાધુસે તે મારેસે.

કૃષ્ણ—હવે તો મારા હાથનો મારજ ખાવાનો છે તો.

સુદામા—એ કૃષ્ણ, જવા દે, મૂર્ખાઈ ના કર, તારા આ કૃત્યથી
ગુરુ પીડામાં આવી પડશે.

(બળદેવ દોરકું આપે છે અને કૃષ્ણ ભીલને ખાંધાને ઝાડસાથે ખાંધે છે.)

ભીલ—માખાપ હું બુલ્યો, મને શીદ ખાંધેસે.

સુદામા—કૃષ્ણ જવા દે, છોકરવાદ નહીં કર.

કૃષ્ણ—એનો અરણ્યના રખવાળનો વેષ મેં પારખ્યો છે તે હમણાં
ઉઘાડો પડી રહેશે, લગાર ધીરજ રાખો, ચાલો પેલા ચણામાંથી
મુઠી મુઠી ફાંકીએ. (ચણા ફાંકે છે, ભીલ કાલાવાલા કરે છે.)

સુદામા—તમે ક્ષત્રિઓ તો ઘણા ધૈર્યવાન.

કૃષ્ણ—મિત્ર તમે જાણતા નથી કે ક્ષત્રિનો પુત્ર જન્મ ધરે ત્યાર-
થીજ શસ્ત્ર અસ્ત્રની શૈયા તેને વાસ્તે સૃજાયલી છે.

સુદામા—હા, તે તો ખરૂં છે, ત્યારે તમે એવા જે નિરંકુશ તેમ-
નાથી બીજાના અંકુશમાં રહી આવી કઠિણ અવસ્થા કેમ
સેહેવાય છે ?

કૃષ્ણ—શત્રૂના અંકુશમાં પ્રાણાંતસુધી ન રહીએ, પણ શુભેચ્છકના
અંકુશમાં તો આપણા ભલને માટે રહેવુંજ જોઈએ. ગુરૂમાં
રહેલી સદ્વિદ્યા સંપાદન કરવી હોય તો ગુરૂને પ્રસન્ન રાખવા
અને વિદ્યાલયાસમાં એકાગ્ર ચિત્ત રાખવું, તેને માટે આ
અવસ્થા એ એક ખરેખર સાધન છે, માટે તે વિદ્યા સંપાદન
યતાસુધી આ અવસ્થા સહન કરવીજ જોઈએ.

સુદામા—અરે આપણે વાતોના તડાકા મારીએ છીએ અને પેલા બિ-
ચારા કોળીના પ્રાણ જાય છે. કૃષ્ણ, એને હવે તો છોડી મુક.

કૃષ્ણ—એને તો હું એમને એમ બાંધીને રાજજી પાસે લેઈ જઈશ.

ભીલ—ઓ બાપજી મને ખેમા કરો, રાજજી પાંહે મને ના લેઈ
જશો, ભાઈશાબ, હું તો આ પાંહેના ગાંમનો કોળી સું ને બંધા-
ણી સું તે એંધરાં વાઢવા આયો તો.

કૃષ્ણ—તારે તું ગરીબોને રોજરોજ આમજ પીડા કરતો હઈશ.

ભીલ—ના બાપજી નથી કરતો, મને સોડો, મારો વાંહો ફાટી જાયસે.

બળદેવ—છોડી મુક હવે. એના અપરાધ સામુ જોવા કરતાં એની
દરિદ્રતા સામુ જોવું જોઈએ.

કૃષ્ણ—(છોડી મુકી) જો જે, હવે કોઈને પીડા કરતો નહીં.

ભીલ—હારૂં બાપજી નહીં કરે.

(જતો રહે છે.)

કૃષ્ણ—એના પ્રથમના ઓલવાઉપરથીજ મારા સમજવામાં આ-
વ્યું કે એ કોઈ દંભી છે. (સુદામાને) ભાઈ તમે આ લાકડાંનો
ભારો સંભાળો, અમે પેલાં કાપેલા લાકડાં ઉપાડી લાવીએ.

(કૃષ્ણ અને બળદેવ ઝાડીમાં જાય છે આકાશમાં વાદળાં ચઢી
આવી મેઘગર્જના થઈ વિજળીના ચમકારા થાય છે.)

સુદામા—(ગભરાઈને) ઓ કૃષ્ણ, ઓ બળદેવ, અલ્યા ક્યાં છો ?

કૃષ્ણ—(ઝાડઉપર ચઢીને બળદેવને) એ ભાઈ, અહીં આવો અહીં.
જશો નહીં, જીવો કેવી મજ પડેછે. (સુદામાને) એ તમારી
આંખ આગળ.

સુદામા—અહ્યા ભાઈ, આ કાળ અંધારમાં મને કાંઈ દેખાતું નથી.
ઓ કૃષ્ણ ?

કૃષ્ણ—એ હોત, આ રહ્યા, આ, સામા ચાહ્યા આવો. વાહરે
મેહલા વાહ.

સુદામા—અહ્યા તને તો મજ થાય છે, પણ હું તો છળી મરું છું.
તું ક્યાં જોલું છું? (જાગે છે.)

કૃષ્ણ—(કવિતામાં) ઝાડે ચઢીએ તાડે ચઢીએ, ફરતા વનમાં ફરીએ;
આ અહીં ખેઠા અમે અમારે, કરતા હોય તે ફરીએ ?

સુદામા—કૃષ્ણ, તું નાંના છોકરાની પેઠે રમત લેઈ ખેઠો છું, પણ
આ વિજળીના ચમકારાથી હું છળી મરું છું તે તું જાણે નથી!

(સીતાજીના મહીનાના રાગમાં.)

કૃષ્ણ—કરે ગગનમાં ગર્જના મેઘ, ઝબૂકે વીજળિ.

સુદામા—(કવિતાની વચમાં) અરે એતો આ બાળુ ખોલ્યો (જીવેછે.)
જાને એને તો રાગડા સુઝે છે, ને મારા પ્રાણ જાય છે.

કૃષ્ણ—એથી લય શું પામે મારા ભ્રાત, આવો અહીં પાછા વળી.

સુદામા—(બેસે છે) તારે પરવડે એમ કર, હું તો આ ખેઠો, જેમ
થનાર હશે તેમ થશે.

કૃષ્ણ—(સ્વગત) અરે મિત્ર સુદામા, તમે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડશો તારે
કેવાં દારિદ્ર મારશો. (ઝાડેથી ઉતરીને સુદામાપાસે આવે છે.)

સુદામા—(કૃષ્ણને બાઝી પડીને) ભાઈ આ અરણ્યમાં આ સમયે
પૈણ તારો હાસ્ય કરવાનો સ્વભાવ મુકતો નથી?

કૃષ્ણ—જીવો એ તો, “બાર ગઉએ ખોલી બદલે, તરવર બદલે શાખા;
જાતે દાહાડે કેશ બદલે, પણ લક્ષણ ન બદલે લાખા.”

તેમાં વળી તમે હાસ્ય કરવા જેવુંજ કરો છો, પેલા કોળીએ લગાર ધમકાવ્યા કે બગલાની પેઠે ખડીને નાડા, અને હુમણાં જરા મેઘગર્જનાં થઈ વિજળીના ચમકારા થયા, એટલે કેસર પપ્પુની પેઠે આમથી આમ દોડાદોડ કરી બુમેબુમ પાડી મુકી, એવા તમે.

સુદામા—ભાઈ, અમે પ્રાહ્મણુભાઈ તો એવા, તારે ગમે તે કહે.

કૃષ્ણ—તમારૂં પ્રાહ્મણુનું રક્ષણ કરવાને મફતના ક્ષત્રિઓ નિર્માણુ કરી મુક્યા છે એટલે તમે પણ એવા બીકણુ થાઓ તમાં નવાઈ નહીં. હવે ચાલો કાષ્ટના ભારા બાંધો. રાત્રી પડી જશે તો વળી તમે લઈ લાકડીને અમારી પાછળ થશો.

સુદામા—ચાલો બાંધીએ. (અરણ્યમાં જાયછે, નેપથ્યમાં અવાજ થાયછે.)
(શાંદીપતી તેમને જાળતા જાળતા પ્રવેશ કરે છે.)

શાંદીપતી—શિવ, શિવ! આ અંધોર અરણ્યમાં આ સંમયે એ છોકરાઓની શી વહે થઈ હશે? આટલામાં તો કોઈપણ દૃષ્ટીએ પડતું નથી. હે પ્રભુ! એ છોકરાઓનું રક્ષણ કરજે. (ઝાડીમાંથી મનુષ્યનો અવાજ આવતો સાંભળીને) અરે, પણુ આઘે ઝાડીમાં કાંઈ ખડખડાટ થાય છે ખરો, અને માણસો બોલતાં હોય એમ જણાય છે, ઘાંટો તો કાઢી જોઈ હશે તો તરત ઉત્તર આપશે (ઘાંટો કાઢીને) એ સુદામા હો. એ કૃષ્ણ.

કૃષ્ણ—(બળદેવને ઝાડીમાં) ભાઈ! એ કોણુ ઘાંટો પાડેછે. સાદ તો ગુરૂજના જેવો સંભળાયો. (ઘાંટો પાડીને) એ કોણુ બોલાવે છે?

શાંદીપતી—(સાનંદશ્ચર્યથી) અરે એતો એજ. વાહ! પ્રભુ એતો મોટી કૃપા કરી. ચાલ હવે ઝાડીમાં જઈ શોધી કાઢું. (ઝાડીમાં જવા માંડે છે, કૃષ્ણ, બળદેવ અને સુદામા લાકડાંના ભારા ઉચ્ચક્રી સામા મળેછે.)
કૃષ્ણ, બળદેવ ને સુદામા—ઓહો ગુરૂજ! આપ અત્યારે અહીં કેમ આવ્યા?

શાંદીપતી—(ખુશી થઈને) ઓહો તમેજ છો કે? હવે મારા આત્માને શાંતિ વળી. તમને આ વખતે અરણ્યમાં ગયેલા બાણી

મારા આત્માને ધીરજ રહી નહીં, તેથી શોધવા આવ્યો, બધ્યાં એ કાષ્ટ, ચાલો, ઘેર ચાલો.

કૃષ્ણ—મહારાજ, આપને આટલું કષ્ટ વેડી અરણ્યમાં આવવું નોહોતું જોઈતું, અમારી પાસે ક્યાં ધન હતું કે અમને ભય હોય. શાંદીપની—(કૃષ્ણને) લાવ વત્સ, તારા કોમળ શરીરથી આટલો બધો ભાર નહીં ઉંચકાય માટે હું લેવા લાગું.

કૃષ્ણ—નારે મહારાજ, આપ ઉપાનહવગર અહવાણ પગે આવ્યા છો તે ક્યાંક કાંટોખાંટો વાગશે તો દુઃખી થશો માટે આવી જાઓ મારી ખંઘોલે ખેસો.

શાંદીપની—ગાંડો, માથે ત્રણ મણ ભાર લીધો છે, સવારનું અન્ન તો ખાધુ નથી અને મને કેહ છે કે ખંઘોલે ખેસો. સુદામા, લાવ તારે, તારો ભારો મારે માથે મુક્ય, હું થોડીવાર લેવા લાગુ.

સુદામા—એવી નીતિ હું ભણ્યો નથી. (બળદેવ પણ ના પાડે છે.)

શાંદીપની—તમે ત્રણમાંથી કોઈ માર કહ્યું માનતા નથી ત્યારે હું નિરૂપાય છું, પણ હવે ઘેર તો ચાલશે કે અહીંજ રાત્રી ગાળવી છે?

કૃષ્ણ—હા ચાલો મહારાજ. (જાય છે.)

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ, શાંદીપની ઋષિનો આશ્રમ.

ઋષિપત્ની, સુદામા અને બીજા વિદ્યાર્થીઓ.

વિદ્યાર્થીઓ સુદામા પાસે પાઠ ભણે છે.

ઋષિપત્ની ગાય દોહોવાની તૈયારી કરે છે.

કૃષ્ણ—(પ્રવેશ કરીને ઋષિપત્નીને) માતાજી મારા ગુરુ ક્યાં ગયા છે? ઘરમાં નથી કે શું?

ઋષિપત્ની—ના ભાઈ, બાહાર ગયા છે, તે હમણાં આવશે, તું ભલે

આવ્યો, લગાર આ ગાય પાસે ઉભો રહે તો હું દુધદાહી લેઉં.

કૃષ્ણ—હા માતાજી, હવે ઉભો રહું છું.

ઋષિપત્ની—(દુધ દાહોવાનું પાત્ર જુવે છે અને તે ન દીકું તથી)

કૃષ્ણ, દુધ દાહોવાનું પાત્ર પેલા ઓરડામાં મુક્યું છે, તે હું જુલી આવી, માટે તું જઈને લેઈ આવ.

કૃષ્ણ—પેલા છેલ્લા ઓરડામાં મુક્યું છે?

ઋષિપત્ની—હા, હા, અહીં ઉભો ઉભો વાતો શું કરે છે? જાને ઝટ લેઈ આવ.

કૃષ્ણ—(ત્યાં ઉભે ઉભે લાંબો હાથ કરી પાત્ર ઉપાડી લેઈને) હવે માતાજી, આ તમારું પાત્ર કે?

(ઋષિપત્ની અને બીજા સર્વ વિદ્યાર્થીઓ વિસ્મય થાય છે.)

ઋષિપત્ની—(પાત્રને હાથમાં લેઈ જુવે છે) પાત્ર તો એજ, અરે

કૃષ્ણ, તે અહીં ઉભે ઉભે આ પાત્ર શી રીતે આણી આવ્યું?

કૃષ્ણ—માતાજી, એમ તે હતું હશે? મેં મારા હાથથી ઉપાડી લાવીને આપને આપ્યું.

ઋષિપત્ની—શું બોલે છે? તું મારી દષ્ટી આગળથી એક ડગલું પણ ખસ્યો નથી અને છેક પેલા ઓરડામાંથી અહીં ઉભે ઉભે પાત્ર શી રીતે ઉપાડી લીધું? તું કહેતા નથી, પણ એ વાતમાં જરૂર કાંઈ ભેદ છે.

કૃષ્ણ—ના માતાજી, ભેદ કાંઈ નથી, તમે સરત ચુકી ગયાં હશે તથી તમને એમ જણાયું હશે.

ઋષિપત્ની—ભાઈ તું એમ ગમે તેમ સમજવ, પણ મેં જે મારી દષ્ટીએ જોયું તેમાં મને કાંઈ સંશય નથી, માન ન માન પણ તારાં પરાક્રમ અલૌકિક છે, તું નહીં કહે તો કાંઈ ચિંતા નહીં, પણ મારા લક્ષમાં જે આવ્યું તે હું વિસરનાર નથી.

કૃષ્ણ—માતાજી હું ગુરૂજને બોલાવી લાવું?

ઋષિપત્ની—હા, મુખેથી બોલાવી લાવ. (કૃષ્ણ જાય છે.)

ઋષિપત્ની—(વિદ્યાર્થીઓને) કૃષ્ણનું સામર્થ્ય તો કોઈ દિવસ છે

એમાં સંશય નહીં, નિત્ય હું એની ચિકિત્સા જોઉં છું. હરેક કાર્યમાં એની ચપલતા અને ચોજના આપણા કરતાં કોઈ જુદાજ પ્રકારની જોવામાં આવે છે. માનો ન માનો, પણ એ કોઈ ઇશ્વરી સત્તા ધરાવનાર દેવાંશી પુરૂષ છે.

સુદામા—માતાજી, એ મારા મિત્રના સામર્થ્યની તો વાતજ જુદી છે. તમે તો આજ એણે આ પાત્ર આણી આપ્યું તેથી વિસ્મય થયાં, પણ અમારા મંડળમાં એ એવાં એવાં કૌતક કરે છે કે અમે તો જોઈને દંગ થઈએ છીએ, માત્ર ચોસડ દિવસમાં તો એણે ચોસડેય કળાનો સંપૂર્ણ રીતે વિદ્યાભ્યાસ કરી લીધો, અને હવે તો ગુરૂની આજ્ઞા માગી ઘેર જવાનો છે. કષિપની—ઓહો! ત્યારે હવે તો મને પુરો નિશ્ચય થયો. નક્કી એ ઇશ્વરી સામર્થ્ય ધરાવે છે, એમાં સંશય નહીં. કીક છે.

(કષિપની ઘરમાં કામ કરવા જાય છે, અને શાંદીપનો પ્રવેશ કરે છે, અને આસને બેસે છે, વિદ્યાર્થી આ ઉઠી નમન કરે છે.)

શાંદીપની—સુદામા, કૃષ્ણની શક્તિ મને અદ્ભૂત જાણાય છે અને જે કાંઈ વ્યાખ્યાન સમજાવીએ છીએ તે આપણા ઊલટા પહેલાં તો એ જાણે શિખેલોજ હોય નહીં? તેમ કટ કટ કટ ઊલટી જાય છે એનાં સર્વ લક્ષણ મને કોઈ જુદાજ પ્રકારનાં જાણાય છે. (કૃષ્ણ પ્રવેશ કરે છે.)

શાંદીપની—ક્યાં ગયો હતો ભાઈ?

કૃષ્ણ—(નમન કરીને) મહારાજ હું આપને ઊલાવા ગયો હતો. ત્યાંથી ખબર મળી કે આશ્રમમાં પધાર્યા એટલે અહીં આવ્યો.

શાંદીપની—ખહુ સારૂ ભાઈ, ખહુ સારૂ.

કૃષ્ણ—મહારાજ, આપની કૃપાથી મેં યથેચ્છરીતે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો, અને હવે અમારી પોતાને ઘેર જવાની વૃત્તિ છે માટે હું કૃપા-નિધિ કદિપણ એક તલમાત્ર ન્યુનતા ન પામે એવું વિદ્યારથી. અખૂટ ધન સંપૂર્ણ રીતે આપે જે મને આપ્યું તેનો ખલ્લો તો મારી કોઈપણ સેવાથી થઈ શકનાર નથી, તોપણ મારા મનની

સમાધાનીને વાસ્તે અને મને સંતોષ વળવાને વાસ્તે હું આપની આજ્ઞા લેતા પેહેલાં વિનતી કરુંછું કે આપ કૃપા કરી મનવાંચિત દક્ષણા માગી લેઈ અમને ખેડ ભાઈને ઘેર જવાને આજ્ઞા આપો. શાંદીપતી—કૃષ્ણ, તમે ખેડ બાંધવથી હું ઘણો પ્રસન્ન છું. મને મનવાંચિત દક્ષણા આપવાને તું સમર્થ છે. એવો મારો નિશ્ચય છે, હું થોડીવાર વિચાર કરી તારી પાસે ગુરુદક્ષણા માગીશ.

કૃષ્ણ—જેવી આપની ઇચ્છા.

શાંદીપતી—વિદ્યાર્થીઓ, હવે તમારે ભિક્ષાને માટે જતું હોય તો સુખેથી જાઓ. (વિદ્યાર્થીઓ સર્વ જાય છે.)

શાંદીપતી—(પોતાની સ્ત્રીને) અલી ક્યાં ગઈ, સાંભળે છે કે?

ઋષિપત્ની—(ઘરમાંથી) એ આ રહી સ્વામિનાથ, આવી. (આવીને) શું આજ્ઞા છે?

શાંદીપતી—આપણે કૃષ્ણ સંપૂર્ણ વિદ્યાભ્યાસ કરી રહ્યો તેથી એણે અને બળદેવે પોતાને ઘેર જવા આજ્ઞા મારી આજ્ઞા માગી, અને મને મનવાંચિત દક્ષણા માગવા કહ્યું. પ્રિયા, કૃષ્ણ તો કોઈ મહાપરાક્રમી છે. મહાસમર્થ વ્યાસજી કરતાં પણ એનું સામર્થ્ય વધે એમ છે માટે એની પાસે ગુરુ દક્ષણામાં શું માગવું?

ઋષિપત્ની—હા પ્રાણનાથ, કૃષ્ણનાં પરાક્રમની વાત શું પુછે છે? હમણાંજ એનું એક અદ્ભૂત લક્ષણ મારા જીવામાં આવ્યું. આજે હું ગાય દોહોવા આવી, તારે દુધ દોહોવાનું પાત્ર આપણા છેલ્લા ઓરડામાં ભૂલી આવી. તે વખતે કૃષ્ણ મારી પાસે ઉભેલો હતા, તેથી મેં એને કહ્યું કે છેલ્લા ઓરડામાંથી દુધ દોહોવાનું પાત્ર લેઈ આવ; એટલામાં તો એણે ત્યાં ઉભે ઉભેજ હાથ લાંબો કરી ઓરડામાંથી વાસણ ઉપાડી મને આપ્યું.

શાંદીપતી—હાં! એ તો મોટી આશ્ચર્યની વાત. પ્રિયા, હવે તો મને નિશ્ચય જણાય છે કે એ કોઈ મહાસમર્થ અને દેવાંશી છે માટે જે માગશું તે આપી શકશે. ખોલ તારી શું ઇચ્છા છે?

ઋષિપત્ની—(વિચાર કરીને) અહો પ્રાણપતિ! આપણે અન્ન

વસ્ત્રાદિક વ્યવહારનાં સાહિત્યોનું તો કાંઈપણ કષ્ટ નથી એટલે એ વાતની ન્યુનતા માનવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. પણ સ્વામિનાથ, આપ જાણો છો કે આપણે જ્યારે પ્રભાસની યાત્રા કરવા ગયાં હતાં ત્યારે નિર્દય સમુદ્ર કોપ કરી પોતાની છોળથી આપણા પુત્રને પાતાળમાં ખેંચી ગયો છે, તે દાહાડાથી મારા અંતઃકરણને નિરંતર અતિશય કલેશ થયાં કરે છે. જ્યારે મારો બાળક પુત્ર મારી દષ્ટી આગળ નાનાપ્રકારની રમત કરતો અને કાલુકાલુ ખોલી કલોલ કરતો, ત્યારે તે જોઈ મારા મનને જે આનંદ થતો તે યાદ આવી મારે હૃદય બેદાઈ જાય છે. જે આલુષણો અને શોભિતા અલંકારો તેને પહેરાવી હું મારી આંખો ઠારતી તે આલુષણો અને અલંકારો આજ મારી દષ્ટીએ પડતાંજ મારે કાળજી કપાઈ જાય છે. મારા સંતાનવગર આ મારે ઘર સ્મશાનભૂમી સરખું થઈ પડ્યું છે, ધન, ધામ અને બીજાં સઘળાં સુખનાં સાધનો મને આગના અંગારા જેવાં લાગે છે. સંતાનવગર આ સંસારમાં મારે જીવતર ન જીવવા જેવું છે. (હાથ જોડીને) મહારાજ, મારું તે કષ્ટ કૃષ્ણ નિવારણ કરી શકશે, માટે મારી ઇચ્છા એવી છે કે, ગુરુદક્ષિણામાં કૃષ્ણ પાસે માગવું કે જે મનવાંચિત દક્ષિણા આપો તો મારા પુત્રને સમુદ્ર પાતાળમાં ખેંચી ગયો છે, તે પાછો મેળવી આપો.

શાંદીપત્રી—અહા! મારો બહાલો પુત્ર, મને કોઈ પાછો મેળવી આપવાનું કેહે, તો તો હું તેના બદલમાં આખી પૃથ્વીના વૈભવ મળતો હોય તો તેપણ સુકી દહં. અરે ગમે તો મારો પ્રાણ માગે તો તેપણ આપુ. પણ પ્રિયા, એ કામ તો પ્રભુ વગર બીજાથી થાયજ કેમ? એવી અસંભવિત દક્ષિણા માગી કૃષ્ણ સરખા ધર્મનિષ્ઠને કષ્ટી કરવો એ આપણને ચોખ્ખ નથી.

ઋષિપત્રી—સ્વામિનાથ, તમે જાણીને કેમ લુલો છો? કૃષ્ણ તે કામ કરવાને સંપૂર્ણ રીતે સમર્થ છે એમ શું તમે નથી ધારતા?

મારા પ્રાણધાર, નિઃસંશય કૃષ્ણ આપણું એ સંકટ નિવારણ કરવા પાતાળમાં જઈ યમરાજ સાથે યુદ્ધ કરીને પણ મારો પુત્ર મને આણી આપવા સમર્થ છે. મારા બાળકનો વિચોગ મારે હૃદય શાહુકારી નાખે છે.

(સિતાજીના મહીનાનો રાગ.)

સ્વામી શું કરે ધન ને ધામ, બાળકવાણ બળ્યું બધું,
મારી કલેશે બળી ગઈ કાય, એથી દુઃખ શું વધુ?

રૂડાં બાળક રમતાં જોડો, પાડોશણ પાસ હું,
તર્ત યાદ આવે મારો તંત, ઉભો હું બળી મરું.

(રડીને) એથી મરણ જલુ મારા નાથ, બળ્યું મારું જીવડું,
જાણું જઈ પડુ સાગરમાંથી, બાળકડાને જઈ મળું;
માટે કૃષ્ણની પાસે આપ, માનીને મારું કહું,
માગો બાળક મારા નાથ, સંકટ ન જાય સહું.

(હાથ જોડીને) કહું કરગરી વાર હજાર, બહુલા મારી વિનતી,
કરણા કરીને ધરજો કાન, રાખીને રડી મતી.

શાંદીપની—તું છેક આમ નિશ્ચયજ લેઈ બેઠી છું, તો હું માગીશ.
પણ તારે માગવું અસંભવિત છે હો.

ઋષિપત્ની—મારા જીવન, આપે કૃષ્ણનાં પરાક્રમનું અનુમાન કહું છે, તેમ છતાં આપ આમ સંકલ્પ વિકલ્પ કરી મને નિરાશ ના કરો, હું તમને કાલાવાલા કરીને અને પગે લાગીને કહું છું કે ગમે તેમ ગણો પણ કૃષ્ણ પાસે ગુરુદક્ષણામાં મારો બાળક પુત્ર પાછો આણી આપવાવગર બોલું કશું માગશો નહીં.

શાંદીપની—સાર, તારી ઇચ્છા અને દૃઢતા એવીજ છે તો તે માગીશ.

(કૃષ્ણ પ્રવેશ કરે છે અને ગુરુ તથા ગુરુપત્નીને નમન કરે છે.)

શાંદીપની—આવો રાજકુમાર ક્યાં ફરી આવ્યા?

કૃષ્ણ—કૃપાનાથ, આપના મુખથી આટલું બધું માન મારે માટે હોવું ન જોઈએ.

શાંદીપની—હવે તમે પૂર્વસ્થિતિમાં જવાને ચોગ્ય થયા છો !

કૃષ્ણ—એ સર્વ આપની કૃપાદષ્ટિનો પ્રસાદ છે. મહારાજ, હવે મને શું આજ્ઞા છે ?

શાંદીપની—હે ત્રણ લોકના અધિપતિપણને ચોગ્ય કૃષ્ણ, મેં સંપૂર્ણરીતે વિચાર કર્યો અને મારો નિશ્ચય છે કે તમે મને મનવાંચિત દક્ષણા આપવા ચોગ્ય છો. માટે હું એટલું માગું છું કે “પ્રભાસમાં સમુદ્ર પોતાની છોળથી મારા પુત્રને પાતાળમાં તાણી ગયો છે તે પાછો મને જીવતો આણી આપો.”

કૃષ્ણ—મહારાજ, આપે ગુરુદક્ષણામાં એ જે માગ્યું તે આપની મોટામાં મોટી ઇચ્છા છે એ ખરું, પણ હે જ્ઞાતા ! હે ગુરુજી ! જે કામ ઇશ્વરી કૃત્ય છે તે કામ મારા સરખાં મનુષ્યથી કેમ થઈ શકે ? મનુષ્ય પ્રાણી જે કાંઈ કાર્ય કરવા સમર્થ ગણાય તેવું ગમે તે કાર્ય કરવા આપ મને આજ્ઞા કરો તો હું તે આપની ઇચ્છાપ્રમાણે કરીશ.

શાંદીપની—તમે કોહો છો તે યથાર્થ છે, તમે મનુષ્યરૂપ છો ખરા, પણ તમારાં પરાક્રમ મનુષ્ય પ્રાણી કરતાં અદ્ભૂત છે, તમારા જેવાં પરાક્રમ કરનાર દેવની પંક્તિમાં ગણાય, માટે તમે દેવતૈ કામ કરવાને પણ સમર્થ છો.

ઋષિપત્ની—આજે ગાયત્રી પાસે ઉભે ઉભે હાથ લાંબો કરો છેક છેલ્લા ઓરડામાંથી દુધ દોહોવાનું પાત્ર આણી આપ્યું તે ખીન્નુ કોણ માણસ કરી શકે ? એ શું સાધારણ મનુષ્યનું સામર્થ્ય કે ? મારો બહાલો પુત્ર, કે જેના વિયોગથી આ મારું જીવતરુ ધુળ છે તે આણી આપવાને શું ના કહો છો ?

કૃષ્ણ—માતાજી આપનો પુત્ર તે મારો ભાન્ડુ ગણાય, પણ આપ જ્ઞાની છો તે વિચાર કરો કે સૃષ્ટીના ઇશ્વરી નિયમ તોડવાને મારું શું સામર્થ્ય ?

ઋષિપત્ની—હે કૃષ્ણ, હે સૂર્ય સરખા તેજસ્વી, તમે તમારી ભુજા-ઓવડે સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અને પાતાળને પણ ડોલાવવા સમર્થ છો. એવું અનુમાન કરવાને મને હવે સંશય નથી રહ્યો. માટે જો

તમારા ગુરૂને મનવાંચિત દક્ષણા આપી અમને પ્રસન્ન કરવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો મારો પુત્ર લાવી આપો (દલગીરીથી) નહીં તો સુખેથી તમારા ગુરૂનો આશિર્વાદ લેઈ ઘેર પધારો.

કૃષ્ણ—હે માતાજી, આપની જ્યારે એવીજ ઇચ્છાછે ત્યારે મારો આ પ્રાણ જતાસુધી પણ મારા ગુરૂજીની અને આપની એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને હું આપની આજ્ઞા માથે ચઢાવું છું. (શાંદી-પનીને) હે મહર્ષિ! આપની આજ્ઞાને આધિન થયેલો હું આપની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને માટે જવાની આજ્ઞા માગું છું.

શાંદીપની—વત્સ, તમારો જય થાઓ. મારા પુત્રને લેઈને તમારી સુખદકાંતિ મને વેળાસર દેખાડજે.

કૃષ્ણ—(બળદેવને) લાઈ, ત્યારે હું જાઉં છું. તમે ત્યાંસુધી ગુરૂની સેવામાં તત્પર રહેજો.

બળદેવ—એ પ્રયત્નમાં મારે પણ તમારી સાથે રહેવું જોઈએ.

કૃષ્ણ—કાંઈ જરૂર નથી લાઈ, જે અગત્ય હોત તો હું પોતે તમને કહેત. અને હું જે કાર્ય કરું તે તમેજ કર્યું ગણાય. (ગુરૂજીને) મહારાજ, નિશ્ચિંત રહો, હું એક ક્ષણવાર પણ નકામો ખોટી નહીં થાઉં. (જાજી છું.)

શાંદીપની અને ઋષિપત્ની—નિર્વિદ્ધે તમારો જય થાઓ. અને અમારી મનકામના પૂર્ણ કરો. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જા.

સ્થળ, પાતાળમાં પ્રવેશ કરવાનું દ્વાર.

પંચજન દૈત્ય (દ્વારપાળ) અને કૃષ્ણ.

કૃષ્ણ—(પ્રવેશ કરતા સ્વગત) પેલો કોઈ દૈત્ય ફરે છે, તે ઘણુંકરી દ્વારપાળ હશે, તેથી તે મને ખુશીથી જવા દેનાર તો નથીજ તોપણ જાઉં, એને પુછું તો ખરો. (પાસે જાય છે.)

પંચજન—અરે તું કોણ છે?

કૃષ્ણ—જેની ભુજાઓ ત્રણે લોકને કંપાવવા સમર્થ છે એવો હું
ક્ષત્રી પુત્ર છું, અને તને પુછું છું કે તું કોણ છે?

પંચજન—હું યમરાજનો દુત છું અને આ દારની રક્ષા કરું છું. હે
વિલક્ષણ મનુષ્ય! તું તારે રસ્તે જા, નહીં તો સંતાપને પામીશ.

કૃષ્ણ—તે બધું ડીક. હવે તું મને પ્રવેશ કરવા દે છે કે નહીં?

પંચજન—યમરાજ મહારાજની આજ્ઞાવગર આ દારમાં કોઈથી
પ્રવેશ થઈ શકે નહીં, અને આ ભોળા માણસ! છતે આયુષ્યે
આ સ્થળમાં આવવાની દુર્બુદ્ધિ તને કાં સુણ?

કૃષ્ણ—તારી સમજણ પ્રમાણે તું ગમે તે અનુમાન કર્યા કર, પણ
તું જાણે છે કે જે પ્રબળ હોય છે તે દુર્બળની આજ્ઞા માનતા નથી?

પંચજન—એ બધી લાંબી લાંબી વાતો અને બકાઈ જવા દઈ જેવો
આવ્યો તેવો ચાલ્યો જા. આ સ્થળથી તું અજાણ્યો છું એમ
જાણી જતો મુકું છું. જા, જા.

કૃષ્ણ—અરે અજ્ઞાની, તને એટલી અફલ નથી કે આ દારમુઢી
જે હું આવ્યો છું, તે શું એમ પાછો જવાને આવ્યો છું?

પંચજન—હું પણ જાણું છું કે તું પાછો જવા પામે એવું આ સ્થળ
નથી. પણ અજાણ્યો જાણી મને દયા આવે છે માટે હજી પણ
એક વખત કહું છું કે જ્યાંથી આવ્યો ત્યાં પાછો ચાલ્યો જા.

કૃષ્ણ—ત્યારે હું પણ તને છેલ્લુજ કહું છું કે તારે તારા જીવની
દરકાર હોય તો દારનો રસ્તો મુકી સત્વર એક બાજુ ઉભો રહે.

પંચજન—હવે ત્યારે, તું વગર તેડેજ યમને દારે આવ્યો છું તો સદા
અહીંજ રહેવાને માટે તને પુરો કરું છું.

કૃષ્ણ—ખબરદાર, સાવધ રહેજે (ધનુષ્યનો ટંકાર કરીને) તારા ઈષ્ટ-
દેવનું સ્મરણ કરી લ્યે. (મેઢ જાણું પુરૂ થાય છે અને દેવ
દારવચ્ચે લોથ થઈ પડે છે તેને ધસડીને બાજુએ ફરી કૃષ્ણ પાતાળમાં
પ્રવેશ કરે છે, અને થોડીવાર ઋષિના પુત્રને લોથ ઉપર આવે છે.)

પ્રવેશ ૩ નો.

સ્થળ, શાંદીપની ઋષિનો આશ્રમ.

શાંદીપની ઋષિ, ઋષિપત્ની, સુદામા, બળદેવ અને
બીજા વિદ્યાર્થીઓ.

ઋષિપત્ની—(શાંદીપનીને) સ્વામિનાથ, કૃષ્ણ હજી કેમ ન આવી
હોંઆ? અહા! મારા પુત્રને જોઈ મને કેટલો આનંદ થશે?
શાંદીપની—હવે મિથ્યા ચિંતા નહીં કર, કૃષ્ણ મારા ત્રિવિધ તાપ-
ના હરનાર આપણા પુત્રને સુરક્ષિત લેઈનેજ આવશે એમ
મારૂં અંતઃકરણ મને સૂચવે છે.

બળદેવ—મહારાજ, આપ નિશ્ચિંત રહો, અમે નિશ્ચય કર્યો છે કે
આપની ઇચ્છા પૂર્ણ કર્યા પછીજ અમારે ઘેર જવું.

શાંદીપની—તમારા સરખા સમર્થ જે કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો છે તે કાર્ય
સંપૂર્ણ રીતે થવાનું, એટા મને નિશ્ચયજ છે.

એક વિદ્યાર્થી—(હર્ષ ભર્યો દાડતો આવીને) મહારાજ, આપણા
કૃષ્ણ આપના પુત્રને એક મોટા રથમાં બેસાડી તેડી આવે છે.
રથની પછેવાડે તો હજારો લોક જોવા મળ્યું છે, અને હું તો
દાડતો દાડતો વધાંમણી ખાવા આવ્યો. (સર્વ હર્ષ પામે છે.)

ઋષિપત્ની—(સાનંદાશ્ચર્યથી) હાં, ખરી વાત! અહાહા!! ઓ કૃષ્ણ,
મારૂં ભાગ્યેદય કરનાર ભ્રાત, તારૂં કલ્યાણ થજે, તારો જય
થજે, મને તેં સુખી કરી. અહા! મારો પુત્ર, મારો વહાલો
દીકરો, અરે રથ કેટલો વેગજો છે? ચાલ હું દાડી પહોંચું.

શાંદીપની—અહ્યા વિદ્યાર્થીલદો, આજ તો આનંદ, આનંદ ને
આનંદ, પ્રિયા, ચાલો, ચાલો, દાડતાં ચાલો.

એક વિદ્યાર્થી—અરે મહારાજ એ તો આ આવ્યા, આ આવ્યા.
(ખુશી થાય છે. કૃષ્ણ અને શાંદીપનીનો પુત્ર રથમાં બેસી
પ્રવેશ કરે છે, ઋષિપત્ની પોતાના પુત્રને રથમાંથી તેડી લેવી
દાડે છે, તે રથમાંથી કદી પડી, દાડી આવી માતાને ભેટીછે.)

ઋષિપત્ની—ઓ મારા લાડકા, મારા જીવન!

શાંદીપત્ની—ઓ મારા ચિરંજીવ! (કૃષ્ણને) હે મારાં નેત્રકમળને ઠા-
રનાર પ્રિય કૃષ્ણ, તો મને અવધિ સુખ કર્યો.

વિદ્યાર્થીઓ ગુરુના પુલની હેતથી આસનાવાસના કરે છે.

ઋષિપત્ની—(કૃષ્ણને પગે લાગવા જાય છે, કૃષ્ણ તેમ કરતાં અ-
ટકાવે છે.) હે કૃષ્ણ! હે દાક્ષિણ દુઃખના દળનાર! તમે મને
જીવતદાન આપ્યું છે, તમે મને મહાકૃતાર્થ કરી છે, તમે તો
સર્વ વાતે સમર્થ છો. પણ તમારા આ અનહુદ ઉપકારના
બદલામાં હું મારા આશિર્વાદ શિવાય બિનું કાંઈ કરવા તમારા
આગળ સમર્થ નથી. હું મારા ખરા અંતઃકરણથી, પૂર્ણ
ભાવથી, હસતી કુંપળીએ અને ડરતી આંતરડીએ તમને
આશિર્વાદ આપું છું કે આ જગતમાં તમારી સત્કીર્તિ, તમારો
પ્રતાપ અને તમારું રાજ્ય નિર્વિદ્ધે અવિચળ તપો.

કૃષ્ણ—માતાજી, આપની સેવા કરવી એ મારો ધર્મ છે, તેમાં મેં
કોઈપણ પ્રકારે ઉપકાર કર્યો નથી. છોકરાં માબાપને વાસ્તે
જે કાંઈ કરે તે કાંઈ ઉપકાર કર્યો એમ કહેવાય નહીં.

શાંદીપત્ની—ધન્ય છે કૃષ્ણ, તારી સત્કીર્તિ આખા જગતમાં વ્યાપી
રહો. તે મને કૃતાર્થ કર્યો.

કૃષ્ણ—હે કૃપાસિંધુ, આપ પ્રસન્ન થયા એટલે અમારી બેઠ
ભાઈઓની સઘળી મનકામનાઓ સિદ્ધ થઈ ચુકી. (બળદેવને)
કેમ બ્રાત, હવે આપણે ગુરુની આજ્ઞા માગી વિદાય થઈશું?

બળદેવ—હા બંધુ.

કૃષ્ણ અને બળદેવ—(ગુરુને નમન કરીને) હે મહર્ષિ! અમને હવે
વિદાય થવાની આજ્ઞા આપવાની કૃપા કરો.

શાંદીપત્ની—હે વત્સો, તમે બેઠ બાંધવ સુખેથી પધારો. તમારી
મનકામનાઓ નિર્વિદ્ધે પૂર્ણ થાઓ.

ઋષિપત્ની—(કૃષ્ણ ને બળદેવ નમન કરે છે તમને) ચિરંજીવ રહો.
અને ત્રીલોકમધ્યે તમારી સત્કીર્તિ ગાજ રહો.

લાવણી.

(સર્વ સાથે ગાય છે.)

ધરી હામ કરી આ કામ, રાખીયું નામ, કૃષ્ણ સુખદાતા,
તુજ કૃપાથકી ઓ કૃષ્ણ, થઈ સુખ સાતા;
નિજ ગુર તણી આ સેવ, કીધી તતજેવ, કરેજે દેવ, તેવી તે કીધી
કરી ગુર ઘણા પ્રસન્ન, સાધી છે સિદ્ધિ;
રહો સુખી સમર્થ ઓ ભ્રાત, કરી આ વાત, થઈ વિખ્યાત, જગત બાધામાં
તુજ સમો નહીં કોઈ વીર વસ્યો વસુધામાં;
ત્રહી તમ તણો ઉપકાર, જેનો નહીં પાર, અમે આ વાર, કરમરી કહીએ
રહો નવે ખંડમાં નામ આશિશ એ દઈએ. ૧

કૃષ્ણ—(ઋષિના પુત્રને) બંધુ, સ્નેહ રાખજે અને કોઈ પ્રસંગે તે-
ડવા મોકલું તો મળવાસારૂં આવજે.

ઋષિપુત્ર—જેષ્ઠબંધુ, તમે મને આ મારાં માતૃપિતાનો મેળાપ કરી
આપી જે જીવતદાન આપ્યું છે તે મને કદિ વિસરનાર નથી.
તમારા વિચોગનું કષ્ટ મારાથી સહન થનાર નથી. માતા, તું
ભાઈને જવા ન દેઈશ.

કૃષ્ણ—ભાઈ, તું મારો ભાઈ છે, અને તેના સુખાર્થે જે કાંઈ હું કરું
તે ઉપકાર ગણાય નહીં. તું પિતાજીની આજ્ઞામાં રહી સારી
રીતે વિદ્યાભ્યાસ કરજે. (પછી કૃષ્ણ અને બળદેવ સઘળા વિ-
દ્યાર્થીઓને ભેટ છે અને કૃષ્ણ સુદામાને ભેટતી વખત) મારા
પ્રાણસખા, આ વિચોગનું દુઃખ મને ઘણું થાય છે. તમારો
સ્નેહ મને કદિ વિસરનાર નથી. તમે જેષ્ઠબંધુ પ્રમાણે મારા-
ઉપર કૃપા રાખી મારી સંભાળ લીધી છે. હું તમારો દાંસ છું,
અને એટલું માગી લઉં છું કે એક વખત પણ કૃપા કરી આપે
દારીકાં પધારી માફ ઘર પવિત્ર કરવું. બંધુ, મને વચન આપો.

(મિટી પડે છે અને ડુસકાં ભરે છે.)

સુદામા—મારા પ્રાણાધાર સખા, તમારા વિચોગનો સમય આવ્યો
તથી માફ હૃદય કંપે છે. તમે મારાઉપર જે પ્રિતી રાખી છે,

તેવી પ્રિતી તમારા જેવા ઉત્કૃષ્ટ પદ્મીના માણસ મારા જેવા રંક ઉપર લાગ્યેજ રાખે. બંધુ, આપ જેવા સમર્થની મિત્રાઈથી હું પોતાને મોઠો લાગ્યશાળી માનું છું. પ્રભુની કૃપા હશે તો તમારાં દર્શન કરવા કોઈ વખત પણ આવીશ. મારાઉપર કૃપા રાખજે. હવે હું પણ થોડા દિવસમાં ઘેર જવાની વૃત્તિમાંજ છું. કૃષ્ણ—સારૂ મારા મિત્ર. તમે મને દર્શન આપવાનું અંગિકાર કર્યું તથી હું કૃતાર્થ થયો. (કૃષ્ણ અને બળદેવ ગુરને) મહારાજ, અમે જન્મપર્યંતના આપના સેવક છીએ, માટે અમારા ઉપર કૃપાદષ્ટી રાખજે. હવે અમે જઇએ છીએ. શાંદીપત્રી—સુખેથી પધારો વત્સ. (જાય છે.)

અંક ૩ નો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ, મુદામાની ઝુંપડી.

મુદામા, મુશીલા, ભાનુદત્ત, સોમદત્ત, અને રાંકો.

(કંગાલ દેખાવમાં છોકરાઓ રૂઢીની પેઢેલી કાન્ડીનો પાઠ કરે છે અને મુશીલા દેવ પુજ કરી રહીને પરમેશ્વરની સ્તુતી કરે છે.)

મુશીલા—(મુદામાની પુજ કરવા આવીને) સ્વામિનાથ, કૃપા કરી આપનું પાદપુજન કરવાની આજ્ઞા આપશે?

મુદામા—હા પ્રિયા, સુખેથી કરી લ્યે. (જમણા પગ લાંબો કરે છે.)

મુશીલા પુજ કરી ચરણામૃત લેછે, તેને પ્રિયા, તારૂ કલ્યાણ થાઓ.

(મુશીલા મુદામાને આઠાંગ દંડવત પ્રણામ કરે છે, અને છોકરાઓ ઉઠી માતપિતાને નમન કરે છે પછી.)

મુદામા—પ્રિયા આજે રસોઈના સાહિત્યનું ક્યમ છે?

મુશીલા—સ્વામિ, આજ તો એ વાતનું લગાર સંકોચ જેવું છે.

આપને દેખાડું છું. (અંક પાલમાં લાવી દેખાડે છે.)

સુશીલા—આજ તો લિક્ષામાં માત્ર આટલોજ લોટ મળ્યો છે, અને દાળ તો મુદ્દલ મળી નથી, માટે જેમ આપની આજ્ઞા હોય તેમ કરું.

સુદામા—ઈશ્વર જે કાંઈ મેળવે તે ઉપર સંતોષ વાળવાવગર છુટ-કો છે? માંહી સારી પેઠે છાશ રેડી પુષ્કળ ઉકાળી લેડકુ તૈયાર કર.

સુશીલા—સ્વામિ, લિક્ષામાં લોટ પણ આપણું પુરૂ ન થાય એટલો મળ્યો તેથી આપને માત્ર લેડકુ આરોગી રહેલું પડશે માટે ક્ષમા કરજો.

સુદામા—પ્રિયા, એક તો તું જાતે અમારે વાસ્તે લિક્ષા માગવા અર્થ, તેમાં તને સંપૂર્ણ લિક્ષા ન મળી, તેમાં તારે શું અપરાધ કે તું ક્ષમા માગે છે? એમાં તો મ્હારે તારી ક્ષમા માગવા જેવું છે.

સુશીલા—પ્રાણપતિ, હું તો તમારા ચરણાર્વિંદની દાસી છું, આ દેહ આપનીજ સેવા કરવા સૃજેલો છે, માટે જો આપની સેવા કરવામાં હું ચુક તો મારે આપની ક્ષમા માગવીજ જોઈએ, પણ આપે તો મારી ક્ષમા કોઈ પણ પ્રકારે માગવી યોગ્યજ નથી.

સુદામા—હો સુંદરિ, તું સદાચરણવાળી, ધર્મશીલ અને સારા કળની છું તે એમજ કહે. જા લેડકુ તૈયાર કર, અને તે હું આનંદથી પીશ. કાંઈ ચિંતા કરીશ નહીં.

સુશીલા—સારૂ પ્રાણનાથ. (રસોઈ કરવા જાય છે અને સુદામા છોકરા-ઓને પાઠ બાણાવે છે. યોડીવારે સ્ત્રી ધરમાંથી બોલાવે છે.)

સુશીલા—સ્વામિ, છોકરાઓને જમવા મોકલો ?

સુદામા—બહુ સારૂ. (છોકરાઓને) અલ્યા ઉઠો જાઓ, તમારી મા ખાવા સારૂ બોલાવે છે. (છોકરા જાય છે.)

સુદામા—(સ્વગત) આ સ્થિતિમાં તે દિવસ કેમ જશે? આવું આવું ઘણીવાર બન્યું, પેટમાં ખાવાને અન્ન પણ પુરૂં ન મળે, એ કાંઈ જેવું તેવું કષ્ટ નહીં, કોઈની યાચના તો હું પોતે મારો પ્રાણ ગચે પણ કરવાનો નહીં. ત્યારે હવે કરવું શું તે મને કાંઈ સુઝતું નથી. (સુશીલા પ્રવેશ કરે છે.)

સુશીલા—(હાથ જોડીને) પ્રાણુનાથ, મારી એક વિનતી લક્ષમાં લેશો?

સુદામા—હા પ્રાણુવલ્લભા, તારે જે કહેવું હોય તે સુખેથી કહે.

સુશીલા—જુઓ, હવે દિવસે દિવસે ભિક્ષા ઓછી મળતી જાય છે અને આજ તો એક વખત ભુક્ત કરવા જેટલું પણ અન્ન પુરું મળ્યું નહીં. રાત્રે છોકરાંને પણ ભુખ્યાં પડી રહેવું પડશે. આપે યાચના ન કરવાનો નિયમ લીધો છે તે ભણે, આપનો એ નિયમ જળવાય અને કાંઈ ઉદ્યોગ આદરવાની યોજના કરો તોજ લાજ રહે. નહીં તો હવે અન્નના પણ સાંસા પડવાનાં ચિન્હ જણાવા લાગ્યાં છે.

સુદામા—હે કલ્યાણિ, મને પણ એમજ લાગે છે. પણ એવી તે હું ક્રિયા ઉદ્યોગની યોજના કરું? મારી પાસે દ્રવ્ય તો છે નહીં કે બીજો ઉદ્યોગ કરું.

સુશીલા—આપે શાંદીપતી ઋષિસરખા ગુરૂની કૃપાથી જે વિદ્વતા સંપાદન કરી છે તેજ સાધન.

સુદામા—પ્રિયા, એ ખરું છે. વિદ્યારૂપી સાધન છે તે સર્વોપરી છે. પણ તું જાણે છે કે લોકોને ધર્મશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરાવાને મેં આજ સુધી કયા કરી, પણ તેનું રૂળ મને કે તેમને કાંઈપ્રાપ્ત થયું નહીં. જ્યાં અધર્માચરણી અને મૂઢજનો વસે છે ત્યાં તેનો સત્કારને બદલે તિરસ્કાર થાય છે.

સુશીલા—મહારાજ, તેથી આમ કંટાળી જવું ન જોઈએ, મારું કહ્યું માનો તો આપણા ગામની પાસે કપીલેશ્વર મહાદેવનું જે દેવાલય છે ત્યાં ઘણા ગામના લોકો દર્શન કરવા આવે છે, માટે આપ જો ત્યાં જોશી ધર્મશાસ્ત્રનું પારાયણ કરો તો કાંઈ પણ આશ્રય મળે ખરો.

સુદામા—ઠીક છે, તેમ કરું પછી શું? ચાલ્ય, હું લગાર ભેડક પી લેઉં અને પછી જઉં. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જી.

સ્થળ, કપીલેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય.

નંદનગીરીબાવો, સુદામા તથા ગામના લોકો.

નંદનગીરી—બંભોળા, બંભોળા. હર, હર, હર, શંકર, હર.

(પપ્પાળ કરવાને પાણી લેવા જાય છે, સુદામા દોરી તુમડી ખમે મુક્રીને તથા પોથી બાંધીને પ્રવેશ કરે છે.)

સુદામા—જગ્યા તો અતિ રમણિય છે. અને ઘણા ગામના લોકો નિત્યમેવ દર્શન કરવા સાર આવે છે તથા કોઈપણ ધર્માત્મા નિકળી તો આવશે. માટે આ સ્થળ ઠીક છે. પણ મેં સાંભળ્યું છે કે મહાદેવનો પુત્રી બાવો બહુ અદ્વેષ માણસ છે, તે જંપીને ખેંસવા દશે નહીં. શિવ, શિવ ! હશે. મહાદેવજીએ જે ધાર્યું હશે તે થશે. એકવાર ખેંસું તો ખરો. (પારાયણ કરવા ખેંસે છે. જરા વાર બાવો પપ્પાળ કરવાનું પાણી લેઈ પ્રવેશ કરે છે.)

નંદનગીરી—અહ્યા બાંભણ, અહીં ચ્યમ ખેડો છું? તારા ભાતું કાંઈ ખતખત માગું સું?

સુદામા—બાવાજી મહારાજ, હું ગરીબ પ્રાણી છું, અને મહાદેવજી આગળ ધર્મશાસ્ત્રનું પારાયણ કરું છું. તમારે શ્રવણ કરવું હોય તો સુખેથી બિરાજો.

નંદનગીરી—અહીં કોઈને સાંભળવું નથી. તારૂં પોથુ ઉપાડીને હુંજો જા, નહીં તો બાંભણના દિયરાને અતારમાં ખે વોણ કેવાં પડશે.

(ગામના લોકો પ્રવેશ કરે છે.)

નંદનગીરી—(આવીને) અહ્યા બાંભણ મેં તને કહ્યું તે તો ન ગણકાર્યું! ઉચ્ચ કહ્યું છું કે મારી જગ્યામાં તારું કામ નથી.

એક જણ—બાવાજી, એ લપ વળી ક્યાંથી આવીને વળગી છે?

નંદનગીરી—કોણ જાણે કેઈ વખતે પાપ આવીને ખેડું છે. (સુદામાને) ઉચ્ચ, જાય છે કે નહીં?

બીજો જણ—મહારાજ, અહીં તમારું કાંઈ વળે તેમ નથી, માટે છાંતામાતા પોથી વિંટી રસ્તે પડો. (પોથીનાં પાંનાં ઉડાડી મુકે છે.)

સુદામા—(પાનાં વીણતાં) ભાઈ, હું તમને કાંઈ પિડા નથી કરતા, તમારી પાસે કાંઈ માગતા નથી, માત્ર મહાદેવજીનો આશ્રય ધરી બેઠો છું તમાં તમે મને શીદ રગડો છો?

સર્વ જાણુ—ના ના મહારાજ, નહીં નહીં, અહીં ખેસવાનું નથી ઉઠ્ય હીંડવા માંડ્ય.

નંદનગીરી—(સુદામાનો હાથ પકડીને) ઉઠ્ય મહારાજ. (સુદામાને ખેંચીને ઉઠાડે છે, તે ઉઠતા નથી તેને ઢસેડે છે, સુદામા પાછો જોર કરી આગનઉપર જાય છે.)

સુદામા—ભાઈઓ, હું તમને શું પિડા કરું છું કે તમે મને ઉઠાડી મુકો છો?

સર્વ લોકો—ના ના અહીં નહીં, અહીંથી જ. તું એમ ઉઠવાનો નથી. અલ્યા ચાલો એને ઉંચકીને વંડા બહાર મુકી આવીએ.

(સર્વ મળી સુદામાને જીંચકી વંડા બહાર મુકી આવે છે. અને એક જાણુ પોથી વિઠી આપી આવી પાછા દેવળમાં આવે છે.)

નંદનગીરી—આવાં આવાં પાપ ચ્યાંથી આવે છે?

એક જાણુ—અલ્યા દરવાજાનાં કમાડ વાસજે નહીં તો પાછો આવીને વળી ચોટશે તો આપણાથી ગાંજો નહીં કુંકાય.

બીજો જાણુ—પ્રાહ્મણીઆ જ્યાં જોઈએ ત્યાં તૈયારના તૈયાર આવીને પોથુ છોડીને બેઠા. કાંઈ ગયું? ખબરદાર મહારાજ, કોઈને પણ પેસવા દીધો છે તો, તમે તમારી વાત જાણ્યા, મફતનો અમારો ગાંજો કુંકો છો, તે એવાં પાપને પેસવા દેશો તો પછી અમારાથી અહીં અવાશે નહીં તો પછી ગાંજો ક્યાંથી કુંકાશે. હ્યો ભરો ચલમ.

નંદનગીરી—નારે, કોઈને પણ ઉભો ન રાખું.

(ગાંજો ભરી ચલમ આપે છે અને એક પછી એક ફૂંકે છે.)

એક જાણુ—ચાલો હવે બાવાજી, જઈશું. નમો નારાયણ.

નંદનગીરી—નારાયણ. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ નો.

સ્થળ, સુદામાની ગુંપડી.

સુશીલા (બેઠી બેઠી જીનાં વસ્ત્ર સંધિ છે ત્યાંથી ઉઠીને)

સુશીલા—અરેરે મને ત્રણ દિવસથી ખાવાને અન્ન પણ મળ્યું નથી. મારાં નિરપરાધી છોકરાં પણ બે દિવસથી કેવળ દાતાણ ભેર છે. રાત્રે તો બિચારાં છોકરાંથી લુખ્યે ન રહેવાયું તથી ખાવાસારું મહાકલ્પાંત કરી મુક્યું. પણ હું શું ખાવા આપું? (દક્ષગિરીથી) અરેરે! તેમના કાલાવાલાએ મારું કાળજી કોરી નાખ્યું. મેં તેમને ઘણાં સમજાવ્યાં, ઘણા દિલાસા આપ્યા. પણ એથી કાંઈ એમનું પેટ ભરાય કે સંતોષ વાળે! બિચારાં લુખે ટળવળી રોઈ રોઈને થાક્યાં તારે ઉંઘી ગયાં. મેં તેમને ખોટા ખોટા દિલાસા આપી કહ્યું છે કે સવારના પોહોરમાં હું તેમને પેટ ભરીને ખાવા આપીશ, તથી એ તો ઉઠશે તેવાંજ ખાવાનું માગતાં આવશે, તારે હું શું ખાવા આપીશ? ગામમાં રોજ ભિક્ષા માગવા જઉં છું, પણ બે દિવસથી તો પાશેર અન્ન પણ મળતું નથી અને ઘરમાં અન્નનો એક દાંણો સરખો પણ નથી, હવે શો ઉપાય કરું? અરે આ એક છોકરો તો ઉઠીને આવ્યો. અરેરે એ બિચારો લુખે અડબડીમાં ખાતો આવે છે. હું એને શો ઉત્તર આપીશ?

(ભાનુદત્ત પ્રવેશ કરે છે.)

સુશીલા—આવ્ય ભાઈ, તું ઉઠ્યો?

ભાનુદત્ત—હા, મા. માતા ખાવાનું થયું?

સુશીલા—ના દિકરા હવે કરીશ.

ભાનુદત્ત—હજી હવે કરીશ? આ માડી હવે તો લુખ્યાં નથી રહેવાતું: આંખે અંધારાં આવે છે તથી ઉભાપણુ નથી રહેવાતું, આમ અમને કેટલા દિવસ સુધી લુખે મારી નાંખીશ?

સુશીલા—બાપુ, તું આમ રડ ના, હું જાણું છું, કે તને બહુ લુખ લાગી હશે.

ભાનુદત્ત—એક કડકો રાટલો આપ. તને પગે લાગું છું, પછી બીજે નહીં માગું, પણ મારાથી લુખ્યાં નથી રહેવાતું.

સુશીલા—અરે ! બીજે પણ ઉઠીને આવ્યો, અરેરે એની તો આંખો પણ ઉંડી જતી રહી છે. એનાથી તો ચલાતુ પણ નથી.

ભાનુદત્ત—બે દિવસથી તે કાંઈ ખાવા નથી આપ્યું એટલે પગમાં આય શાંતી હોય ? માડી, હલા થઈએ છીએ એટલે પગ ફરી જાય છે ને ચકર ચકર ભમી જવાય છે. લાઈએ તો ખાવા સાડ આખી રાત રડરડ કર્યું છે. (સોમદત્ત પ્રવેશ કરે છે.)

સોમદત્ત—મા, રસોઈ થઈ ?

સુશીલા—ના દિકરા, હવે કરીશ.

સોમદત્ત—રાત્રે તો કેહેતી હતી કે સવારના પોહારમાં પેટ ભરીને ખાવા આપીશ, અને અત્યારે તો હજી રસોઈ પણ કરી નથી. તારે રાતે અમને લુખ્યા ને લુખ્યા શું કરવા મુવાડી મુક્યા?

ભાનુદત્ત—(કુસકાં ભરીને) અન્ન ખાધાને આજ અમને ત્રીજે દિવસ થશે, અને માડી, તું આમ લુખે મારે છે, તે તને અમારી કાંઈ દયા નથી આવતી?

સોમદત્ત—મા થઈને તું અમને લુખે મરવા દે છે, તારે હવે અમારો કોઈ બેલી નથી; મા, તને પગે લાગું છું, મને લગારેક તો ખાવા આપ.

સુશીલા—ઓ દિકરા, તમારે આ કલ્પાંત મારાથી નથી ખમાતું, મારાં વહાલાં, પરમેશ્વર તમને અન્ન બેગાં કરશે. હું જાણું છું કે તમને બે દિવસની લાંઘણ થઈ ચુકી, પણ ગામમાંથી ભિક્ષા નથી મળતી એટલે હું તમને શું રાંધીને આપું?

ભાનુદત્ત—હાય, હાય, માડી, તારે તો હવે અમારે મોતજ આવ્યું કે?

સોમદત્ત—માતા, અન્નવગર હવે અમે જીવવાના નથી, અમારાથી મરી જવાશે.

ભાનુદત્ત—માતા, અન્નવગર આમ રીબીરીબીને અમારો માણ

જશે તેના કરતાં અમને એકદમ મારી નાંખે તો દુઃખમાંથી છુટીએ, પણ માડી ભુખ ને દુઃખ એય નથી વેઠતાં.

મુશીલા—(છોકરાઓને હૃદય આગળ લેઇને) ઓ મારાં નિરાધાર બાળક, તમારો આ કળાપો મારાથી નથી જવાતો. ઓ પ્રભુ! આ મારાં અનાથ બાળકના સાચુ જોઇને કાંક તો દયા કર? અન્નવગર આ બિચારાં નિરાપરાધી પ્રાણીઓના જીવ નિકળી જશે તેની તને કાંઈ દયા નથી આવતી? ઓ હરિ! હવે તો હૃદય થઈ ગઈ. અનાથની વહાર કરો પ્રભુ!

સોમદત્ત—મા, હું વધારે નથી માગતો, પણ જો તું મને રોટલાનો આટલો એક કડકો આપે તો તારે કહ્યાણુ થાય. (મુશીલા એક મુજો ઘરમાંથી ઉપાડી લાવીને છોકરાઓને વહેચી આપે છોકરા આનુરતાથી લેછે.) માડી, મને આપને.

ભાનુદત્ત—માતા, એક બીજો મુજો હોય તો આપ્ય, પછી બીજો નહીં માગીએ, આ તો કડકો કડકો ભાગ આવ્યો તે પેટમાં જણાશેય નહીં.

મુશીલા—બીજો નથી લાઈ, હોત તો આપત; તમે બાહાર જઈને ખાઓ, હમણાં રાંકો ઉઠીને આવશે.

ભાનુદત્ત—તારે તું રાંકાને મુજો નહીં આપે? એણે પણ ત્રણ દિવસથી ખાધુ નથી તે ભુખે મરી નહીં જાય?

મુશીલા—દિકરા, ઘરમાં ખાવાનું ન હોય તે હું ક્યાંથી લાવીને આપું?

ભાનુદત્ત—તારે હવે મા, આ મારા ભાગનો મુજો એને આપને હું નહીં ખાઉં. લાવ મને થોડું પાણી પા, એટલે તું ખાવાનું કરી આપીશ ત્યાં સુધીમાં મારી ભુખ મરી જશે.

મુશીલા—ના બાપુ, તારા ભાગનો મુજો તું ખા. લાઈ ઉઠશે ત્યાં સુધીમાં હું રસોઈ કરીશ.

સોમદત્ત—તારે અમે જઈએ છીએ. (જાય છે.)

મુશીલા—અરેરે ઘરમાં તો આ દશ થઈ છે. મારા સ્વામિને ગયાને પણ ત્રણ દિવસ થયા, ત્યાં કોઈ આશ્રય મળ્યો હોય તોજ

હવે તો જીવવાનો આધાર છે, નહીં તો પ્રાણ રહેવાનો નથી. (સુદામા આવે છે તેને ખેંચી જોઈને) અરો! પેલું કોઈ મારા સ્વામિ જેવું આવે છે. (હંચુ નીચું જોઈને) હા, એજ, એતો નિરાશ જેવા થઈને આવે છે. આ દુર્ભાગ્યમાં જે કષ્ટ સૃજેલું તે ભોગવવાવગર છુટકો નથી, હશે. એ બળ્યા ઝળ્યા આવતા હશે તેમને પરિતાપ ન થાય તો સાર. (સુદામા આવે છે.)

સુશીલા—(નમન કરીને) પધારો પ્રાણનાથ. (ગુમડામાં પાણી ભરી લાવી આપે છે.)

સુદામા—પ્રિયા, આપણુ ભાગ્યમાં માત્ર પાંજીથીજ પેટ ભરવાનું સૃજેલું છે.

સુશીલા—શું તારે આપનો શ્રમ મિથ્યાજ ગયો?

સુદામા—હા પ્રિયા, અહીંથી ભેડક પી ગયો હતો તેજ માત્ર, પછી ત્રણ દિવસથી ખાવા અન્ન મળ્યો નથી.

સુશીલા—હરિ! હરિ! પ્રાણનાથ! આપણા દિવસ હવે ભરાઈ ચુક્યા. મને પણ ત્રણ દિવસથી ભિક્ષા નથી મળતી. છોકરા અન્નવગર તલસી મરે છે. તેમણે ખાવાસાર હમણાં જે કલ્પાંત કયું તે જોઈ મારું કાળજી બળી જાય છે. અરે આ ત્રીજો છોકરો પણ ઉઘ્યો, હવે એને હું શું ખાવા આપીશ?

સુદામા—પ્રિયા, ધિરજ ધર. પ્રભુ દયાળ છે તે દયા કરશે, આમ બહીલી શું થઈ જાય છે?

સુશીલા—પ્રાણનાથ, હવે મારાથી આ કષ્ટ નથી વેઠાવું. (છોકરાને આવતા જોઈ) અરે એ હમણાં પડી જશે. એના પગ ફરી જાય છે. એ પડ્યો, ઝાલો ઝાલો. (ઝાલવા દોડે છે અને પાંગોઠે ઝાલી લાવી પોતાના ખોળામાં માથું સુકી સુવાડે છે.) દિકરા, તને શું થયું છે?

રાંઘો—માડી, મને બહુ લુપ્ત લાગી છે, મારાથી ખોલાવું નથી, મારો જીવ લુપ્તે ઝાબઈ જાય છે. મને લગારેક ખાવાનું આપ્યું, નહીં તો હવે મરી જવાશે.

સુશીલા—ઓ મારા બહુલા પુત્ર, આ સંકટ, આ સ્થિતિ, એક ક્ષા-
ળીઆ અન્નને વાસ્તે આમ તલસી તલસીને મરવું. હરિ! હરિ!
દિકરા ધિરજ રાખ. તારો જીવ કડાણ કરી હુંશીઆરી
લાવ. બાપુ, હુમણાં હું લિક્ષા માગી લાવી રસોઈ કરી તને
ખાવા અપીશ.

રાંકો—તારે શું આજે લિક્ષા નહીં મળે તો તું અમને લુપ્ત મરી
જવા દેઈશ? માતાપિતા હું તમને આ છેલ્લું વેતું કહું છું કે જો
આજ મને ખાવા નહીં આપો તો હવે મારી આશા મુકજો,
માડી મને મરવા દે. મારો જીવ જીવ છે. (આંખો ચઢાવી દે છે.)

સુશીલા—ઓ પુત્ર, તને આ શું થયું? આ પ્રભુ મારા પુત્રના પ્રાણ
ઉગાર. (સુદામાને) 'સ્વામિનાથ દાડો, દાડો, આ છોકરો તો
ચાલ્યો, આંખો ચઢી ગઈ. (છોકરાના મોઢાઉપર માથું ધરીને)
ઓ મારા બાળક, તને આ શું થયું? આ વિશ્વંભર સાક્ષિ થા,
દયાકર, હે અંત્યકાળના બેલી, છેક આમ નમેરા ન થાઓ.

સુદામા—(ઘભરાતા ઉઠી આવીને) હે પ્રભુ! મારી તો નહીં પણ
મારા આ નિર્દોષ બાળકની તો દયા ધર્ય. શિવ! શિવ! પ્રિયા,
ધૈર્ય રાખ. પ્રભુ શાંતિ કરશે. લગાર પાણી આણી, એના
ગળામાં છાંટીએ. એનો કંઠ સુકાઈ ગયો હશે. (પાણી લાવી છાંટે છે.)

સુશીલા—પ્રાણનાથ, જીવતે માખાપે છોકરાં અન્નવગર આમ
તલસી મરે એ કષ્ટ નજરે જોઈ રહેવાને, પ્રભુએ આ નિર્દય,
'કઠોર, અને વજ્ર જેવી છાતી કેમ ઘડી? (છાતી ક્રૂર છે.)

સુદામા—(તેનો હાથ પકડીને) પ્રિયા, આ શું કરે છે? મને કુઃખિ-
યાને દાઝ્યાઉપર ડામ દે છે? આમ અકળાઈ ગયે કષ્ટ
નિવારણ થશે?

સુશીલા—મારા પ્રિયપતિ, હવે મારું હૈયું હાથ નથી રહેતું, મારો
આત્મા બળીને રાખ થઈ જાય છે. (છોકરાઉપર માથું મુકીને)
ઓ મારા લાડકડા દિકરા, તું ક્યમ ઓલતો નથી, જરા તો
ઓલ, ભાઈ, ઓ બાપુ, ઓ દિકરા, કેમ ઉતર આપતો નથી?

પ્રાણનાથ, તમે આમ કેમ બેશી રહ્યા છો? આ છોકરો હવે આપણો નથી. અરેરે, નિર્ધન, દુઃખિયારાં, (કપાળ કુટીને) અને આ અભાગિયાં માબાપને પેટે જન્મ ધરીને આમ અન અન કરતાં પ્રાણ જશે. ધિક્કાર છે આ જીવતરને. (ભાનુદત્ત અને સામદત્ત પ્રવેશ કરે છે.)

ભાનુદત્ત—પિતાજી, મારા ભાઈને આ શું થયું છે? માડી તું રડે છે કેમ? આ મા, મને કેહે તું કેમ રડે છે?

સામદત્ત—પિતાજી, મારી માને કેમ રડાવો છો? માતા તું રડે છે તે મારાથી નથી જોવાતું.

મુશીલા—દિકરા, હું નથી રડતી, ભાઈના જીવને સાર નથી. તમે ઘભરાશો નહીં.

ભાનુદત્ત—(હાથ જોડીને) માતાપિતા તમે અમારી ચિંતા હવે કરશોજ નહીં. ભુખથી રીખીરીખીને મરવા કરતાં અમને આમ મોત આવે તો અમે બહુ રાજી છીએ. આ અમારો બહાલો ભાઈ તો મોત માગી દુઃખમાંથી છુટે છે પણ કોણ જાણે અમારો છુટકો ક્યારે થશે?

મુદામા—પુત્રો તમે પણ આમ અકળાઈ જાઓ છો એ ઠીક નહીં, પ્રભુ તમારું કષ્ટ નિવારણ કરશે.

મુશીલા—(છોકરાઓને પોતાની પાસે લેઈને)બાપુ, તમે આમ ઓછાં વેણે બોલી મને બળતીને બાજો છો શું? પરમેશ્વરે તમારું જન્મ અમારા જેવાં નિર્ભાગીને પેટે પાડ્યો તેથી તમારે વિનાપરાધે આવાં કષ્ટ વેઠવાં પડે છે. આ વખતે પરમેશ્વરવગર તમારો કોઈ ખેલી નથી. મારાં બહાલાં, ગભરાઈ ન જાઓ. (રાંકો મુઠ્ઠામાંથી જરા જરા સાવધ થાય છે.)

ભાનુદત્ત—માતા જો, જો, ભાઈએ આંખો ઉઘાડી.

મુશીલા—(સાનંદાશ્ચર્યથી) પ્રાણનાથ, પ્રભુએ દયા કરી. (છોકરાને બચી કરીને) મારા લાડકા કેમ છે?

રાંકો—મને સારું છે માતાજી, કંઈ ચિંતા ન કરશો, મારો જીવ ગભરાઈ ગયો હતો.

સુશીલા—ભલે ડીક છે દિકરા. ચાલ તને પણે સુવાડું.

(જિંચકી બાળ્યુએ લેઈ જઈ સુવાડે છે.)

સુશીલા—બ્રાહ્મનાથ, હવે તો એટ્ટે આરો નથી. છેવટ ઘર, બાર, આખર અને છોકરાં સર્વનો નાશ થવાનો અવસર આવ્યો. હું ભટકી ભટકીને મરું છું, પણ કોઈ ચપટી અન્ન આપતું નથી. હવે તો કોઈ પણ ઉપાય નહીં કરો તો આપણો અંત્યજ આવ્યો છે એમ જાણજો.

સુદામા—હે સદ્ગુણી સ્ત્રી, પરમેશ્વરવિના સંકટનું નિવારણ કરનાર કોઈપણ નથી; તેજ આપણો ટેક રાખશે, તેજ આપણને સાહ્ય થશે અને તેજ આપણું રક્ષણ કરશે. તે સર્વનો ભર્તા છે માટે ચાલો આપણે તેની પ્રાર્થના કરીએ અને પછી તું ભિક્ષાને માટે જજે. (મહા વિલાપ કરી સર્વ સ્તુતિ કરે છે.)

ઠહારે વળજેરે વિઠલા, હરિ હવે હૃદય થઈ દીનાનાથ;
સાહ્ય કરોનેરે શાંમળા, વિનતી કરીએ જોડી હાથ. ઠહારે.
અન્નવિના તોરે આ પ્રભુજી, જીવન જશે જીવડો જાણ,
લુપ્તના દુખથીરે ભૂધરા, થાશે હાણ વળીને ઘાણ. ઠહારે.
ત્રણ દીવસનાંરે ત્રીકમા, છેએ દાતાજીનેરે દયાળ,
દુખડાં વેડારે દાહ્યાલાં, પ્રભુ વણ મોતે કરીએ કાળ. ઠહારે.
કોટી ગુન્હા જે હોય અમે કર્યા, આ હરિ માફ કરી મહારાજ;
ઉગરવા માધવરે મોતથી, અમને મેળવો આજ અનાજ. ઠહારે
જગના ભર્તારે ભૂધરા, રાખી અવર તણી નવ આશ;
આશા રાખીરે આપની, કર્ગરી કહે સુદામો દાસ. ઠહારે.

સુદામા—પ્રિયા, આજ તો પ્રભુ દયા કરશે. ત્રણ દિવસે પણ આપણને અન્ન ભેગાં નહીં કરે? કરશેજ, માટે આજનો દિવસ તો તું ભિક્ષાને માટે જ.

સુશીલા—બ્રાહ્મનાથ, આપની આજ્ઞા હું માથે ચઢાવું છું, પણ હવે આ બધાં મોતનાં હવાતિયાં છે. ડીક છે આપની એવી ઇચ્છા છે તો આ ચાલી. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ, એક મોહેલો.

શાક વેચનાર કાછીઆ અને પીજી વસ્તી.

પેહેલો કાછીઆ—રીંગણાં જનાવાદીનાં ત્રણ શેર કર્યા રે રીંગણાં.

બિન્ને કાછીઆ—કારેલાં પૈશાનાં પુણે શેર કર્યા રે કારેલાં.

ત્ર ને કાછીઆ—બટાકા સવાકાના સવા શેર કર્યા રે ભાઈ.

(વસ્તીના લોકો શાક લેવા આવે છે તેઓ શાક લઈ ગયા પછી
મુશીલા અને સોમદત્ત બિંદાને માટે પ્રવેશ કરે છે.)

મુશીલા અને સોમદત્ત—(પેહેલા ઘરને આંગણે આવીને) દયા પ્રભુની, પુણ્ય ત્યાં જે.

બે સ્ત્રીઓમાંની એક—જાને મારી બાઈ, અહીં તો કોઈ આપનાર નથી. રોજ ઉઠીને વાંહાણું વહાયું કે આ આવીને ઉભાં.

મુશીલા—બાઈ પ્રાણાણને ચપટી આપશો તો તમારું કલ્યાણ થશે.

એક સ્ત્રી—મારી બાઈ કહીએ છીએ તે નથી સાંભળતી? હમણાં હાથ નવરા નથી તે કોણ આપશે?

મુશીલા—(બિન્ન ઘરને આંગણે જઈને) નારાયણ હરે, દયા પ્રભુની.

બે પુરૂષો—(નામુ લખે છે તે જે) અહીંથી જાય છે કે નહીં?

સવારનો પોહાર થયો કે આ આવીને ઉભાં રહ્યાં, કાંઈ ગયું?

મુશીલા—શેઠ મારાઉપર ક્રોધ શું કરવા કરો છો? એક ચપટી

અન્ન મને આપશો એટલે હું ચાલી જઈશ.

એક જાણ—એક દોકડા ભાર અન્ન આપવાનું નથી. ખરા

અહીંથી જા, નહીં તો મોઢામાંથી સાંભળીશ. (સોમદત્ત કુળે છે.)

મુશીલા—આ ચાલી ભાઈ, તમને પ્રભુ અપાવે તો આપો.

મુશીલા—(ત્રીજે ઘેર જઈને) દયા પ્રભુની. મહારાજ પ્રાણાણને મુઠી

અન્ન આપજો.

એક સ્ત્રી—(ઘરમાંથી ચપટી લોટ લાવીને) મારી બાઈ રોજ ને

રોજ આવીને ઉભી રહે છે તે તને શરમ નથી આવતી?

સુશીલા—બાઈ ઘણુંએય જાણું છું કે એ કરતાં તો મોત આવે તો સારું, પણ આ દુઃખ ભાગ્યમાં સેહેવાનું હશે તેટલા દાહાડા મોત પણ વેગળું નાશી જશે. (કાછીઆની દુકાને જાય છે.)

સુશીલા—નારાયણ હરે, ભાઈની જે થાઓ.

પેહેલો કાછીઆ—(ત્રણ ચાર ગવાર શીંગ નાંખીને) જા, જા, વચમાંથી લિડ મુક.

સુશીલા—(ખિન્ન દુકાને જઈને.) નારાયણ હરે.

ખિન્ને કાછીઆ—જા, જા હવે, તારા જેવાં તો કંઈ લિખારી આવે છે, કાંઈ મફત બફત આવે છે? જા નથી આપતા.

સુશીલા—ભાઈ અનાથઉપર દયા કરશે તો પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરશે.

ખિન્ને કાછીઆ—(સોટી ઉગામીને) જાય છે કે નહીં, નહીં તો કપાળમાં મારીશ.

સોમદત્ત—(લડકીને) ના મહારાજ મારશે નહીં. માડી પણે હિંડ, એ મારશે. (સુશીલા ધ્રુજતી ધ્રુજતી ખસીને ત્રિજ દુકાને જાય છે.)

સુશીલા—પરમેશ્વર કલ્યાણ કરે, ભાઈ પ્રાણજીઉપર દયા કરે.

ત્રિજે કાછીઆ—તને સો વખત કહ્યું તોય લાજ નથી. જા કહું છું, જા હવે આવી તો ખાસડે ખાસડે મારીશ.

સુશીલા—ભાઈ મેં કાંઈ અપરાધ કર્યો નથી, ને મારાઉપર ક્રોધ શું કરવા કરે છે?

ત્રિજે કાછીઆ—રાંડ, જાય છે કે નહીં? (મારવા તડે છે તથા

સુશીલા ગભરાટમાં ખસી જવા જાય છે અને ઠોકર વાગવાથી

કાછીઆની શાકનો છાખડી ઢળી જાય છે એટલે તે ક્રોધ કરી

સુશીલાની ગર્દન પકડી ધક્કા મારે છે.)

સુશીલા—(ચિસ પાડીને) મહારાજ, મને મારો નહી, હું મરીને રહી છું, મારાઉપર દયા કરો.

સોમદત્ત—(ચિસ પાડીને) અરે આ મારી માને મારી નાંખે છે.

ક્રોધ મુકાવો. (લોકોને) આ શેઠજી, આ ભાઈ, આ મારી માને

મારી નાંખશે, એને મુકાવો. પરમેશ્વર તમારું કલ્યાણ કરશે.

ત્રીજો કાછીઆ—રાંડ શંખાણી, આ તારા માંટીનો માલ વેરી નાંખી નુકસાન કર્યું, તે કિયો તારો બાપ ભરી આપશે ?

સુશીલા—એ અધર્માચરણી, મુખમાંથી કુવચન બોલતાં તને પરમેશ્વરની પણ ખિડક નથી લાગતી? (કાછીઆના સામી જઈને) તારું નુકસાન થયું તેના બદલામાં આ મારો જીવ લેવો હોય તો લે. પણ મોંઢામાંથી કુવચન કાઢીશ તો મારો પ્રાણ કાઢી તને હુત્યા આપીશ.

ત્રીજો કાછીઆ—હજી મિજસ કરે છે કે? (તેને મારે છે.)

સુશીલા—ઓ પ્રભુ ! અરે મને મારી નાંખી, મને કોઈ મુકાવો.

(કાછીઆને પગે લાગીને) ભાઈ મને મરેલીને શીદ મારી નાંખે છે. સામદત્ત—અરે કોઈ મુકાવો રે મહારાજ, મારી માને મારી નાંખી, (કાછીઆને) આ શેઠજી મહારાજ તમને પગે લાગું છું, મારી માને મારશો નહીં, અરે કોઈ મુકાવો. (રો છે.)

(લોકો વચમાં પડી મુકાવે છે.)

ત્રીજો કાછીઆ—જીને જીને, માગી ખાવું અને મિજજ કેટલો?

એક માણસ—હોય. ગરીબઉપર દયા રાખીએ, નુકસાન થયું તે કાંઈ હવે મિથ્યા થશે, જા ફુકાને બેશ. (બેસે છે) બાઈ, તું તારે રસ્તે જા.

સુશીલા—ભાઈ મારો કાંઈ અપરાધ નથી, વિતાપરાધે મને મારી.

એક માણસ—જા, બાઈ જા. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ, સુદામાની ઝૂંપડી.

સુદામા, ભાનુદત્ત અને રાંકો.

ભાનુદત્ત—પિતાજી, મારી માતા તો હજી ન આવી.

રાંકો—(પેટ દબાડીને) મારા પેટમાં બહુ ભુખ લાગી છે, ને મારી માતા કોણ જાણે ક્યારેય આવશે.

સુદામા—ભાઈ, હવે થોડી વાર છે.

રાંકો—હવે તો ભુખ્યાં નથી રહેવાનું. આ કરતાં તો મોત સારું.

ભાનુદત્ત—ખાવાનું નહીં મળે એટલે મોત એની મળે આવશે.

સુદામા—અરે પુત્રો, તમે આવાં વચન બોલી મને કાં બાળો છો?

દિકરા, હમણાં તમારી મા આવશે કે ઝટપટ રસોઈ કરી ખાવા આવશે.

ભાનુદત્ત—(માને છેટેથી આવતી જોઈ હર્ષથી) ભાઈ જો, જો, આપણી માતા લિક્ષા માગી આવે છે. (સુશીલા નિરાશ થયેલી નિશ્વાસ નાંખતી પ્રવેશ કરે છે અને બેસી જાય છે.) માતા, મારા બાપા પાસે ખાવાનું માગ્યું ત્યારે એ તો કહે ક્રે પાણી પીઓ એટલે ભુખ મરી જશે. મા, જો તું નહોત તો અમે કેમ જીવત?

રાંકો—માઝી બોલતી કેમ નથી, ઉઠ ને ખાવાનું કર. ભુખ બહુ લાગી છે.

સુદામા—પ્રિયા, તું આમ કેમ થઈ ગઈ છું? શું આજ પણ પ્રભુએ આપણાઉપર દયા ન કરી?

સુશીલા—(કુસકાં ભરતી ભરતી) સ્વામિ, આપણું દુર્ભાગ્ય બે ડગલાં આગળ ને આગળ ફરી વળે છે, (છોકરાંને છાતી સરસાં ચાંપીને) આ મારાં લાડકાં, તમને પોતાને પેટ જન્મ આપીને આ પ્રકારે દુઃખી કરનાર આ તમારી નિર્ભાગી માને તમારું કષ્ટ જોવાને હવે જીવતી ન રહેવા દો. અરે! મને તમારા પગતળે કચરી મારી નાંખો. (છોકરાં દયામણે ચેહેરે સ્તબ્ધ થઈ જાય છે.)

સુદામા—પ્રિયા, સંકટના મહાસમુદ્રમાં પ્રભુએ આપણને ઠેલી પાડ્યાં છે, તેમાંથી ઉગરવાને હવે તો મને આશા નથી.

સુશીલા—અરે! આવો પણ દૈવ કોપ! અહો! ઇશ્વર! તું વિશ્વંભર ફેરવાયો છતાં આ પ્રકારે અમને દુઃખી થવા દે છે?

રાંકો—(લિક્ષાની ઝાળી ફેંદે છે અને તેમાં મુદલ અન્ન ન દીકું એટલે) આ માતપિતા! આજેય અન્ન તો મુદલ જણ્યું નથી, અરે અમારું મોતજ આવ્યું. આ પિતાજી, મને કાંઈ થઈ જાય છે. મારો જીવ ગભરાય છે. (મુર્છાંગત થઈ માના બાગમાં પડે છે.)

સુશીલા—ઓ દિકરા આ શું? (સુદામાને) અરે જીવો, જીવો, આ છોકરે વળી આંખો ચઢાવી દીધી. (શરીર જોઈને) અરે આ તો ટાઢો શીતળ પડી ગયો.

સુદામા—(ગભરાટમાં પાસે જઈને) હરિ! હરિ!

સુશીલા—(રાંકાના મોંઢાઉપર હાથ ફેરવીને) ઓ દિકરા! છેક આમ! ઓ પ્રભુ! આ શું થયું? આમાંથી કેમ ઉગરશે! (વિલાપ કરે છે.)

લલિતચંદ.

કડણ ઓ પ્રભુ આમ શું થયા, દિલ ધરી નહીં કેમ રે દયા?
અરર બાળ આ, બાપડાં હવે, ભુખ તણી પિંડે કેમ રે જીવે?
દિવસ જે તણી લાંઘણે પાણ, નહિ મળ્યાં અરે અન્નનો કણ,
હૃદય માલ્યરં ફાટિ જાય છે, દુખકુ દેખિ આ પ્રાણ જાય છે.

સોમદત્ત—(વિલાપના વચમાં) માતા, તું રડ ના, તું રડે છે તથી અમારાથી રડી જવાય છે.

ભાનુદત્ત—માડી તું રડીશ નહીં અમે છો મરી જતા, છાંની રેહે.

(સુશીલા રડતી રડતી છોકરાની કોટે વળગીને)

અરર બાળ આ ભૂખથી અરે, વગર મોતથી રીખિને મરે,
ધિક હું માંતની કુખમાં અરે, જનમિ દૂખિયારે થયાં તમે;
હૃદય થઈ પ્રભુ આણુ કાળરે, હરિ ન ઉગરે મુજ બાળરે,
નથિ નથી થતું કષ્ટ નાથરે, સહન આ હવે પ્રાણનાથરે.

સુદામા—પ્રિયા, આમ રહ્યેથી કાંઈ કષ્ટ ભાગશે? તું છાંની રેહે.

આ છોકરો લગાર સાવધ થયો છે, તે પાછો ગભરાઈ જશે.

સુશીલા—(આંખો લુછીને રાંકાને બચી કરે છે) મારા કમળપુષ્પ,
પરમેશ્વર તારી કાન્તિને કરમાવા ન દે.

ભાનુદત્ત—માતા હવે તું રડીશ નહીં હો. ખાવાનું નહીં મળે તો મરી જવાશે એજ કની?

સુશીલા—મારા હાથા પુત્ર, આ તમારાં દુઃખનાં વચન મારું હૃદય

તોડી નાંખે છે. લાઇ, કાંઈ ચિંતા ન કર, ગમે તો હું જાત વેચાઈને પણ આજ તમને અન્ન ભેગાં કરીશ.

(અટલામાં છેટેથી બે પરાણાને આવતા જોઈને)

સુદામા—અરે ! પેલા બે કોઈ પરાણા આપણે ઘેર આવતા હોય એમ જણાય છે, પ્રિયા ઉઠ. આ વખત સાવધાનતા રાખ, નહીં તો ક્ષણવારમાં પ્રતિષ્ઠા જતી રહેશે. આ છોકરાને ઉપાડીને લેઈ જાઓ. (રાંકાને ઉપાડી જાય છે, અને પરાણા પ્રવેશ કરે છે.)

વિદ્યાધર અને સોમેશ્વર—નમસ્કાર સુદામાજી, નમસ્કાર.

સુદામા—આવો ભટ્ટજી, એહો તમે ક્યાંથી?

સોમેશ્વર—પ્રભાસસુધી આવ્યા હતા, ત્યારે ધાર્યું કે આટલે આવ્યા છીએ તારે ભેગા ભેગા ભટ્ટજીને પણ મળતા જઈએ.

સુદામા—સર્વ કુશળ છે?

વિદ્યાધર—હા મહારાજ, આપના પ્રતાપે સર્વ આનંદમાં છે.

વિદ્યાધર—(કેઠ છોડીને સુદામાને) ભટ્ટજી! તમારા ગામમાં શૌચ જવાનું તો ભાગોળે હશે.

સુદામા—હા ભટ્ટજી ઉત્તરાદી ભાગોળે જાએ, ત્યાં સર્વ વાતની અનુકૂળતા છે.

વિદ્યાધર—બહુ સારું ત્યારે અમે શૌચ જઈ આવીએ.

(જાય છે અને સુશીલા પ્રવેશ કરે છે.)

સુદામા—પ્રિયા, હવે તો પ્રાણાંત કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. અન્નવગર આપણા સર્વના પ્રાણ જાય છે અને આ બે પરાણા આવ્યા. હવે મને એકે માર્ગ સુઝતો નથી. હવે આપણી પ્રતિષ્ઠા રહેવાની નથી. વાસ્તે કોઈપણ માર્ગ કાઢવાને તારી સાત્વિક ખુદ્દિ પણ જો જડ થઈ ગઈ હોય તો હવે તેનો માત્ર એક જ ઉપાય મને સુઝે છે કે, આ આપણી પાર્ણકૃષીમાં આપણે પ્રવેશ કરી તેને અગ્નિથી સળગાવી સુકી બળી મરવું; એટલે આપણાં સઘળાં કષ્ટનો અંત્ય ત્યાંથી જ આવી રહેશે.

સુશીલા—(દલગીરીથી) મારા બહુલા પતિ, આપનું સંકટ પોતાના

શરીરઉપર ઝોઢી લેવાને અસમર્થ એવી હું તમારી દાસી, તે તમારાથી પ્રથમ મારો પ્રાણત્યાગ કરવા આતુર છું, પણ હે પ્રાણવલ્લભ! કોણ જાણે ક્યાં પાપની શિક્ષા ભોગવવાને આપણે આ અવસ્થાને પહોંચ્યાં છીએ. અને વળી આત્મ હત્યા કરીએ, એટલે બાકી રહેલું ભોગવવાનું ભાતું સાથે બાંધીનેજ જઈએ. મારા વહાલા, તમે ધર્મના જાણનાર અને નીતિશાસ્ત્રમાં અતિ પ્રવિણ છતાં કેમ ભાન ભુલી જાઓ છો?

સુદામા—એ બધું ખરું, પણ મારી પ્રતિજ્ઞા ગઈ, એટલે મારે મરવુંજ પડશે. ત્યારે પ્રથમથીજ તે કાં ન કરું? તું તારે ગમે તેમ કર પણ હું તો હવે બળી મરવાનો. પ્રિયા, ક્ષમા કરજે.

(પર્ણકુટીમાં આગ સુકવા દોડે છે, સુશીલા તેને પકડી રાખે છે.)

સુશીલા—અહો પ્રાણનાથ! આ શું કરો છો? પ્રિયપતિ, આ તમે બળતા અગ્નિમાં ઘી હોમો છો? મારાઉપર દયા કરો, આમ એકાએક છેક નમેરા થાઓ છો? મારા આધારરૂપ સ્વામિ! ધિરજ રાખો. જરા શાંત થાઓ. (પકડી રાખે છે.)

સુદામા—મને છોડ, મને મરવા દે, મારે જીવવું નથી. ધિક્કાર છે આ જીવવાને. (વળી અગ્નિ મળગાવે છે અને સુશીલા ઝીલવી નાંખી કાલાવાલા કરે છે.)

સુશીલા—અરે કોઈ આવો! ઓ પ્રભુ! આ તો શું સુઝાડ્યું, સ્વામિનાથ! આપણાં બાળકની તો દયા ધરો. તમે જો શાંત થશો તો મને કાંઈપણ ઉપાય સુઝશે.

સુદામા—પ્રિયા, હવે એકે ઉપાય નથી. ઘરમાં ધાતુપાત્ર નથી, હવે તારા હાથમાં શું સાધન છે કે તું ઉપાય કરીશ?

સુશીલા—(ઘૈર્યથી) હે સ્વામિનાથ, જ્યાંસુધી આ મારા શરીરઉપર એકજ ફાટુ વસ્ત્ર રહેશે ત્યાંસુધી પણ જો તમારી પ્રતિજ્ઞા જળવાતી હશે તો ઝુંપડીના એક ખુણામાં પડી રહેવામાં હું સુખ માની લેઈશ. મારા વહાલા, હવે આ મારા શરીરઉપરનું એક

વસ્ત્ર, અને તે વાંછીઆને ત્યાં મુકી અન્ન લાવો. બીચારાં છોકરાં પણ અન્ન ભેગાં થશે.

સુદામા—(પ્રેમથી બેઠીને) આ મારી પ્રાણાધાર સ્ત્રી, તારી આ ભલમનસાઈનો બદલો હું કેમ વાળીશ? પ્રાણપ્રિયા! એતા ઘણું અચોગ્ય થાય છે.

મુશીલા—પ્રાણનાથ, હવે તમે વાર ન કરો. હુમણાં પરાણા ભાગોળેથી આવી પોચશે. માટે ઝટ જાઓ ?

સુદામા—ત્યારે જાઉં છું, પ્રભુ! પ્રભુ! તું કરે તે ખરું. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ, ગામની બાગોળ.

વિદ્યાધર અને સોમેશ્વર.

સોમેશ્વર—અરે વિદ્યાધરભટ્ટ, આજ સુદામાજીને ત્યાં ધાંમા નાંખવા ધાર્યા છે કે જમિને પલાયન કરશું ?

વિદ્યાધર—આપણાથી તો રેહેવાય તેમ નથી.

સોમેશ્વર—અલ્યા આજ તો કંસાર ને ઘી ઝાપટવાનાં મળશે.

વિદ્યાધર—મારા ભાઈ, સગા સગામાં રોજ આવવું અને એવા આધાના લાલચુ શું થાઓ છો?

સોમેશ્વર—સુદામાજી લાવસી ચોળવવાવગર રેહેશે કે?

વિદ્યાધર—તમે તે મળવા આવ્યા છો, કે ખાવાનેજ આવ્યા છો ?

સોમેશ્વર—બધુંય ભેગું, ઘેર જઈશું એટલે તો હમણીએ ખંખેરીને મુકો રોટલોજ ખાવાનો છે, માટે જે હાડકાં ચિકણાં થયાં તે ખરાં.

વિદ્યાધર—બળી તમારી દાનત, હવે ચાલો ઉતાવળ કરો. જમિને તરત નિકળવું છે.

સોમેશ્વર—હિડોને આપણી ક્યાં ના છે. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ, સુદામાની ઝુંપડી.

સુદામા, સોમદત્ત, રાંકો, ભાનુદત્ત અને પછીથી સુશીલા
તથા સોમેશ્વર અને વિદ્યાધર.

રાંકો—બાપા, હજી ખાવાનું નથી થયું? હવે તો ભુખે નથી રહેવાતું.

સોમદત્ત—પિતાજી, શું ખાવાનું કર્યું છે?

સુદામા—દાળ કરી છે, ભાત કર્યો છે અને ઘંઉની રોટલી કરી છે.
ડયમ ઠિક કરી?

સોમદત્ત—(પુશી થઈને) હા, હા, હા, તારે તો બહુ સાંઈ, ભુખ
તો એવી લાગી છે કરી કે (બે હાથ પોહોળા કરીને) જાણે
આટલું બધું ખાઈ જાઉં. (વિદ્યાધર અને સોમેશ્વર પ્રવેશ કરે છે.)

સુદામા—આવો મહારાજા, ચાલો સ્નાન કરી લ્યો, રસોઈ થઈ છે.
સોમેશ્વર—બહુ સાંઈ ત્યારે અમે પેલે કુવે નાહી આવીએ, તમે
તૈયારી કરો. (જાય છે.)

રાંકો—(સોમદત્તને) ભાઈ, ચાલ, ચાલ, ખાવા ઉઠ, (પુશી થાય છે)
ખાવાનું થયું, ખાવાનું થયું. (પતરાળું લઈ રસોડા પાસે બેસે છે.)

સુદામા—અરેરે! છોકરા જીને ખાવાસાંઈ ટળવળે છે. હમણાં ખા-
વા બેસાડું. પણ ત્રણ દિવસના ભુખ્યા છે તે ભુખમાં ને ભુખ-
માં કદાપિ વધારે ખાઈ જાય તો પછી પરોણાને શું પિરસું?
(સ્ત્રીને) પ્રિયા, આ છોકરા સમજતા નથી માટે તું બહાર
આવી સમજાવ.

સુશીલા—એ આવું. (રસોડામાંથી બહાર આવે છે.)

રાંકો—માડી, તને પગે લાગુ છું, હવે તો તું મને ખાવાનું પિરસ.

ભાનુદત્ત—માતા, મારા પિતાજી કહે છે કે તમે તો પાછળથી
જમવા બેસજો, પણ તું આ માંડ પેટ તો જો! ભુખથી કેટલું
ઉંડુ ઉંડુ પાતાળમાં જતું રહ્યું છે?

સુશીલા—દિકરા, પરોણાની સાથે તમને બેસાડું તો તમને જેવી
રીતે પરોણાગતથી જમાડીએ તે પ્રમાણે તમને પણ પિરસવું

(પૃષ્ઠ ૫૧ એ ૮ મા પ્રવેશની પહેલાં)

(સુદામાના છોકરા ગાય છે.)

પદ.

પ્રભુ ભવસાગર પાર ઉતારો, હરિ હાથ ગ્રહીને અમારો. પ્ર.—ટિ
વૈકુંઠવાસી, ઓ અવિનાશી, સંકટ સર્વ નિવારો;
આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ ટાળી, પાપના ખુંજ વિદારો. પ્રભુ.
સૃષ્ટીનાં સહુ સુખનાં સાધન, સ્નેહે તું સૃજનારો;
જગતમાં લિલાલેહેર થવા તું, વરસાદ વરસાવનારો. પ્રભુ.
સુખ દુઃખમાં અવિનાશી અમને, આધાર સર્વે તારો.
કર જોડી હરિ કરગરી કહીએ, દાસુણ દુખથી ઉગારો. પ્રભુ.

પડે, તે કાંઈ આપણી શક્તિ છે? મારા હાથા પુત્ર, એક ઘડી વાર સારૂ આમ ના કર.

ભાનુદત્ત—સારૂ, પછી બેસીશું; સોમા, ચાલ આપણે પછી બેસીશું. સોમદત્ત—તું તારે પછી બેસજે, હું તો હુમણાં બેસીશ.

ભાનુદત્ત—(કાંતમાં)પરોણાને ઘી મુકે તેટલું ઘી આપણને ક્યાંથી મુકે? માટે પરોણા જમી રહેશે એટલે આપણને મા ખાવા આપશે.

સોમદત્ત—અરેરે બળ્યું આ ખાવું, ચાલ લાઈ.

ભાનુદત્ત—(રાંકાને) લાઈ હજી લગાર વાર છે, ઉઠ. (તે ઉઠતો નથી તેને ઠસડી લેછ જાય છે અને પરોણા પ્રવેશ કરે છે.)

સુદામા—ચાલો ભટજી ભુક્ત કરી લ્યો.

સોમેશ્વર—હા ચાલો. (રસોડામાં જમવા જાય છે.)

પ્રવેશ ૮ માં.

સ્થળ, સુદામાની ઝુંપડી.

સુદામા અને પછીથી સુશીલા તથા છોકરાઓ.

સુદામા—(સ્વગત) શિવ! શિવ! શિવ! હવે તો મૃત્યુજ આબું, પરોણા તો જમીને ગયા, પણ પાછળ રસોઈમાં તો માત્ર કડછી ભાતજ રહ્યા છે, અને સુધાથી વ્યાકુળ થઈ રહેલાં છોકરાં હુમણાં હર્ષભેર તેમની મા સાથે ખાવાનું માગતાં આવશે ત્યારે હું શો ઉત્તર આપીશ? ઓ પ્રિયા! આપણા શું હાલ થશે? અરે! એ તો છોકરાંને સાથે તેડી જમવાને માટે હર્ષભેર આવે છે. (સુશીલા, ભાનુદત્ત, સોમદત્ત અને રાંકો પ્રવેશ કરે છે.)

રાંકો—લાઈ ચાલ, ચાલ, પતરાણ લે; પિતાજી ચાલો, ચાલો, તમને ભુખ નથી લાગી?

સુશીલા—સ્વામિ, પરોણા જમી ઉઠ્યા?

સુદામા—હરિ ! હરિ ! હરિ !

સુશીલા—પ્રાણનાથ, કેમ આમ બહીલા થઈ ગયા છો? તમારું મોઢું કેમ ઉતરી ગયું છે, વળી શું છે. ઓલો?

સુદામા—(ભારે દલગીરીથી) પ્રિયા, કર્મ ચાર ડગલાં આગળ ને આગળ ફરી વળ્યું.

સુશીલા—મારા વહાલા, તમે રડો ના, મને ખુલાસો કરો.

સુદામા—પરોણા તો જમિને ગયા, પણ પાછળ રસોડામાં આ છો- કરાંને વાસ્તે પણ કાંઈ. (હાથ હલાવી ધસિરાતથી ના પાડે છે.)

સુશીલા—હું શું કોહો છો? (રસોડામાં દોડતી જઈ જોઈ આવોને મહા પરિતાપમાં) અહો પ્રભુ! ઓ હરિ! હે દિનાનાથ! મારે પાપણીને પેટ પડીને આ બાળકની છેવટ આ દશા થઈ? અહો પ્રાણુનાથ, મારા વહાલા પતિ! અનિવાર કષ્ટોએ કરી હવે મારી છાતી છવાઈ ગઈ છે. મારા શરીરના રૂધિરના પ્રવાહે પોતાની ગતિ બદલી નાખી છે, પ્રાણુનાથ, હવે હું મારાં સંતા- નનું કલ્પાંત એક સાણવાર પણ સહન કરી શકનાર નથી. હવે આ પ્રાણુ મારો નથી. (ઊંઘી ગભરાઈ જઈ રડે છે તેને કોટે બાંધીને.) ઓ મારાં નિર્દોષ બાળકો, હવે તમારી હયાતીના છેડો આવી રહ્યા. નિર્ધન, દુઃખી, નિર્ભાગી અને વેરી માબાપોને પેટે જન્મ ધરીને તમે સુખ એ શું પદાર્થ છે તે જાણ્યું નથી. હવે તમારો કળાપો જોવાને આ જીવ ટકનાર નથી. વિઃકાર છે આ જીવ- વાને. મારાં બાળક, મારાં વહાલાં સંતાન, ઓ નાથ, ઓ વહાલા,

(મુછાંગત થાય છે.)

સુદામા—પ્રિયા, પ્રિયા, આ શું! રામ, રામ, રામ! હે ત્રિલોકીનાથ! હવે તો શરણાંગતની વહાર કરો પ્રભુ! (સ્ત્રીના મુખઉપર હાથ ફેરવીને) પ્રિયા, આમ તને છેક મારી દયા નથી આવતી?

રાંકો—બાપા, મારી મા રોતી રોતી પાછી સુઈ ક્યમ ગઈ?

સુદામા—ભાઈ, એ માંદી થઈ છે. તે હુમણાં ઉઠશે. (અંતરમાં સુશીલાના પીયરથી આવેલો રખીદાસ નામે એક માણસ પ્રવેશ કરે છે.)

રખીદાસ—(સુદામાને) એ મહારાજ પાએ લાગુ. હ્યો, પુંખ હ્યો, ભાણીઆના હાર દેવાધરે મોકલ્યો સે.

સુદામા—બહુ સારૂ લાવો, (લઇને) પટેલ, જરા બેસો તો ખરા.
જળ બળ પિઓ.

રખીદાસ—ના મહારાજ, ભાગોળે ગાડુ હુંનું મુચી આચો સું, માટે
ખોટી નહીં થઈ. જાઉં સું. એ આવજો મહારાજ. (જાય છે.)

સુદામા—તમે આવજો ને સર્વને ખોલાવજો.

ભાનુદત્ત—ઓ પિતાજી, અમને એ પુંખમાંથી ચપટી ચપટી આપો.
(આપે છે અને તે લેઈ છોકરા રમવા જાય છે.)

સુદામા—(મુશીલા જરા સાવધ થાય છે તેને) પ્રિયા, અંતઃકરણને
ધિરજ લાવ. પ્રભુએ અન્ન ભેગાં થવાનો યોગ આણ્યો છે.

મુશીલા—(સચેત થઈને) પ્રાણનાથ, શું આપ સત્ય કોહો છો?

સુદામા—હા, સત્યજ કહું છું. લે આ પુંખ, તારા ભાઈએ મોકલ્યો છે,
તે હમણાંજ એક પટેલ આપી ગયો.

મુશીલા—ભલા પ્રભુ! છેવટ પાણુ તેં દયા તો કરી. સ્વામિ, જીવતો
નર ભદ્રા પામે. છોકરાઓ ક્યાં ગયા?

સુદામા—છોકરાઓને મેં પુંખ આપ્યો ત લેઈ એતો ખાતા ખાતા
રમવા ગયા. હવે આવો આપણે નિરાંત ખાઈ આત્માને શાંતિ-
પમાડીએ. (બેઠ જણુ પુંખ ખાવા બેસે છે.)

મુશીલા—(પુંખ ખાઈ રહ્યા પછી) અરેરે ! આમ તે ક્યાંસુધી ન-
ભશે? સવાર પડશે કે પાછું ખાવા તો જોઈશે. (ચોકાતુર થઈ જાય છે.)

સુદામા—પ્રિયા, તું સમજી થઈને પાછી આમ શું કરે છે?

મુશીલા—પ્રાણનાથ, હવે પ્રતિષ્ઠા રેહેવાની નથી અને લોકોમાં તા-
ળીઓ પડશે; મારા જીવનહાર, હું તો તમારી વાણુ મુલની
દાસી છું ત ગમે તો લોકોનાં વૈતરાં કરીને, લિખ માગીને, કે
દાસીપણું કરીને પાણુ મારો આ પ્રાણુ જતા સુધી આપની
સેવા કરીશ. પાણુ પ્રાણુપતિ, હવે તો હૃદય થઈ ગઈ છે, હવે
આરેતરફ પાણી ફરી વળ્યાં છે અને આપણું બહાણુ ભર દરીએ
મહાતોફાનમાં કુખવાની આણીઉપર આવી પહોંચી મારે છે,

માટે આપની વિદ્વતાનું કાંઈપણ સાર્થક થઈ આપણને આશ્રય મળે તેવો કાંઈ ઉપાય શોધી કઢાય તો બહુ સારું.

સુદામા—હે દિધાક્ષી! તું આમ અકળાઈ જાય છે, તેથી મને ઘણો ખેદ થાય છે, વિદ્યારૂપી ધનનું મહાત્મ નહીં સમજનારા આ લોકોમાં દુર્ભાગ્યે કરીને મારો સત્કાર થતો નથી ત્યારે હું શું કરું? કોઈની મારે યાચના ન કરવી પડે તેવો ગમે તે ઉદ્ધાગ કરવાને તું મને પ્રેરણા કરીશ તો હું ના પાડનાર નથી.

સુશીલા—મહારાજ, ત્યારે મારી એક વિનતી લક્ષમાં લ્યો, મને તેનું હુમણું સ્મરણ થયું, આપને શ્રીકૃષ્ણ સરખા પ્રબળ સાથે સ્નેહ છે તો મારા બહાલા, તમે તેમને સહજ મળવા, દાખલ જશો. તોપણ આપણને સારો આશ્રય મળશે.

સુદામા—(સાનંદાશ્ચર્યથી) આહા! મારો કૃષ્ણ. મારો પ્રાણસખા એનો પ્રેમ, એતા નમ્રૂતોનમ્રવિષયતી. ગુરુજીની આજ્ઞા માગી દારિકાં જવાને વિદાય થયા ત્યારે મારી કોટે વજગીને પોકપોક મુકી બહુ રોયા. છેવટ મને અત્યંત આગ્રહ કરી મારું વચન લીધું કે “એક વખત પણ મારે તમને દારિકાં મળવા આવવું” ત્યારે મારી કોટેથી છુટા પડ્યા.

સુશીલા—(સાનંદાશ્ચર્યથી) આહા! એમછે કે? ત્યારે તો મારા બહાલા, આપ કૃપા કરી જરૂર દારિકાં પધારો. પ્રતાપવંત શ્રીકૃષ્ણ આપને જોઈ અનુમાને કરી આપણી સ્થિતિ સમજી જશે. એટલે તે ધર્માત્મા પોતાની મેળેજ આપણને આશ્રય આપશે.

સુદામા—ઘેલી દેખાય છે, સ્ફટીકમણીથી જડીત્ર એવા સિંહાસન ઉપર બિરાજેલા અને હજારો દાસ દાસીઓ જેના પડતો ઊલ ઉપાડી લેવાને તેની સેવામાં હાજર ઉભેલી હોય, એવા મારા કૃષ્ણપાસે હું દરિદ્રી જેવો આ વિદુર સરખા વેષે જઈને ઉભો રહું એ મારે અને મારા પ્રાણસખા કૃષ્ણને આહું લજ્જત થવા જેવું નથી. માટે નહીં પ્રિયા, હું ત્યાં તો જવાનો નથી. પરમેશ્વરને કષ્ટ લાગવું હશે તો એમજ લાગશે.

(રાગ વલ્લભાસાનો.)

- સુશીલા—સંકટ સેહેવું આ ક્યાં સુધી સ્વામિનાથરે,
જીએ વિચારી વહાલા આપ કહું જોડી હાથરે;
- સુદામા—દુઃખ આ દાહ્યાલાં વેઠવાં પ્રિયા પ્યારીરે,
સૃજ્યાં હશે આ ભવમાંદ્ય રહો ધીર ધારીરે. ૧
- સુશીલા—વસ્ત્ર પખાળ્યાં મેં પારકાં સ્વામિનાથરે,
લિક્ષા માગી મેં ભટકી નાથ કહું જોડી હાથરે;
- સુદામા—દુકૃત વાણ એ દાહ્યાલા પ્રિયા પ્યારીરે,
નાવે દુરદશાના દીન રહો ધીર ધારીરે. ૨
- સુશીલા—હવે અન્ન મળે નવ આટલુ સ્વામિનાથરે,
લિક્ષામાંહી મને તલભાર કહું જોડી હાથરે;
- સુદામા—ભુખ્યાં ને ભોજન ન આપ્યાં હશે પ્રિયા પ્યારીરે,
ત્યારે આરોગીએ ક્યાંથી અન્ન રહો ધીર ધારીરે. ૩
- સુશીલા—નાત જાતમાં જો કદી સ્વામિનાથરે,
વાચે ઉડી જશે વાત કહું જોડી હાથરે;
તોતો તોલ તમારા ઘર તણો સ્વામિનાથરે,
થશે ઘેર ઘેર વાટ ને ઘાટ કહું જોડી હાથરે. ૪
- હૈયાં છોડે કો નહીં વરે સ્વામિનાથરે,
ન આપે ન લે કન્યાય કહું જોડી હાથરે;
માટે ગૃહસ્થાશ્રમની રીતને સ્વામિનાથરે,
ગ્રહી માનો મારી વાત કહું જોડી હાથરે. ૫
- સુદામા—ડીક, જ્યારે તું એમ કહે છે, તો જાઉં છું. પણ અલી,
તું મને મોકલે છે તો ખરી, પણ ત્યાં મારા કૃષ્ણનાં છોકરાં
મને વિંટળાઈ વળી કાકા કાકા કરતાં પાસે આવશે, ત્યારે હું
તેમને શું આપીશ ?
- સુશીલા—સ્વામિનાથ, આપે એ જે વિચાર કર્યો તે ખરો છે. ચિંતા
નહીં, હું તેનો સત્વર ઉપાય કરું છું. હવે મારા પગમાં જોર
આવ્યું છે, ક્ષમા કરજો હું હમણા આપું છું. (ભય છે.)

મુદ્રામા—(સ્વગત) આહા! મારા પ્રાણ સખાનાં દર્શનનો લાલ મને ઘણે દિવસે થશે. પણ મારા આ ચીંથરાઆ વાગા, આ જેષ્ટીકા અને તુંબીપાત્ર જેઠ તે મારાથી લજ્જા તો નહીં પામે? ના, ના, એમ તો હોયજ નહીં. એ તો મારું નામ સાંભળીનેજ ઘેલો ગાંડો થઈ જશે. ઠીક છે, જવું તો ખરું. આમ્રેય એને મળવા આવવાનું વચન પણ આપેલું છે. અરે ત્યારની ક્યાં ગઈ? હજી ન આવી. હવે એટલીવાર શાને કરવી.

(જરા વાટ જીવે છે એટલામાં મુશીલા પ્રવેશ કરે છે.)

મુશીલા—(ખુશી થતી પ્રવેશ કરીને) સ્વામિનાથ હ્યો, આ તમારા ભત્રીજા, ભત્રીજાઓ અને જે માગે તેને બેઠ આપજો.

મુદ્રામા—આ શું તાંદુળ છે?

મુશીલા—હા સ્વામિ, પડોશણ પાસેથી કાલાવાલા કરી ઉછીના લીધા અને કહ્યું કે હું બમાણા પાછા આપીશ, તે બિચારીએ આપ્યા, એનું પણ ભલું થજો.

મુદ્રામા—પ્રિયા, આ મારો વેષ, અને આ તાંદુળની બેઠ, એ સર્વ સામગ્રી મારો ખરાબર તોલ કરાવશે.

મુશીલા—પ્રાણનાથ, તેની ચિંતા નહીં. આપણી ગરીબની બેઠ કેવી હોય તે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના હૃદયમાં સારી રીતે સમજતા હશે. (તાંદુળ ચીંથરાથી બાંધી) હ્યો, રસ્તામાં જતન કરીને લેઈ જજો, જીવો ખરાબર ગાંઠો વાળી છે કે નહીં?

મુદ્રામા—(જેઠને) ખરાબર છે, પ્રિયા, છોકરા ક્યાં ગયા.

મુશીલા—અરે ભાનુ, આ સોમા, ક્યાં ગયા? ઘરમાં આવો.

છોકરાઓ—(બાહારથી) એ આવ્યા માતાજી. (છોકરા ધરમા આવે છે.)

ભાનુદત્ત—માતાજી મારા પિતા ક્યાં જાય છે?

મુદ્રામા—(છોકરાઓને) પુત્રો હું દારિકાં જાઉં છું, તમે તમારી માના કલ્યાણમાં રહેજો હો. એને પજવશો નહીં. હું પાંચ સાત દિવસમાં પાછો આવીશ.

સોમદત્ત—નહીં પજવીએ. એ કહેશે તે કરીશું.

સુદામા—સારું દિકરા, ડાલ્યો થયે હો, પ્રિયા જાઉં છું. મારી કાંઈ ચિંતા કરીશ નહીં.

સુશીલા—(ગદગદ કંઠે) પ્રાણનાથ! પ્રભુએ આપણાઉપર વેળા પાડી ત્યારે મારે આપને આ પ્રમાણે ઘરમાંથી બાહાર જવા દેવા પડે છે, માટે ક્ષમા કરજો, અને રસ્તામાં સંભાળીને જજો, ને સર્વને મારા પ્રણામ કહેજો. ઘરની કશી ફિકર ચિંતા કરશો નહીં. (જાય છે.)

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ, ગોમતીનું તટ.

સુદામા.

સુદામા—(સ્વગત) ચાર દિવસ લાગટ પંદર પંદર ગાઉની મજલ કરી તારે આજે દારિકાંતી સમિપ આવી પહોંચ્યો. હવે તો થાકીને લોથ થઈ ગયો છું. જોડાવગર પગનાં તળીઆં પણ તળવાઈ ગયાં, પણ હવે તો જખ મારે છે; જ્યમ ત્યમ કરી આવી પહોંચ્યા છીએ. આ ગોમતીના તટઉપરથી સ્નાન કરવાવગર નગરમાં જવું એ ઠીક નહીં, માટે લગાર થાક ખાઉ અને સ્નાન કરી લેઉ તો લગાર હુંશિયારી પણ આવે. (એસે છે). જે દારિકાંધીશ, અરરર.

(નગરની સ્ત્રીઓ સ્નાન કરવા અને પાણી ભરવા આવે છે.)

એક જાણી—(સુદામા તરફ હાથ કરીને) ઓ સખિયો, જુઓ, જુઓ ! ઘોળે દિવસે પેલો પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર પ્રકાશ્યો છે !

બીજી—અરે વાહ ! વાહ ! જ્યાં આ નર વસતા હશે તે નગરને પણ ધન્ય છે !

એક જાણી—જે નારી આવા કાન્તિવંત કંથને વરી હશે, તે નારીને પણ ધન્ય છે !

ત્રીજી—જેણે પૂર્ણ પાપ કર્યા હશે, અરે ભુલી, જેણે મોટાં તપ કર્યા હશે તે નારી આ ભરથાર પામી હશે.

બીજી—(સુદામાને) મહારાજ, ક્યાં ગાંમ?

સુદામા—ગાંમ તો આમ આધુ રહ્યું.

ત્રીજી—મહારાજ, આપનું મંદિર શોભાવનાર સુંદરીને તમસરખા સ્વામિવિના ક્યમ ગમશે? માટે ઘર સુતું મુકીને તમારે બાહાર ફરવું ન જોઈએ.

સુદામા—મારી બાઈ, તું તારે રસ્તે જાને, તને એવડું ડહાપણ કોણ કરાવે છે?

પેહેલી—કોહો છો ને વર ઘરડા છે. ઘરમાં પત્નીઉપર કોપતા હશે તારે તો એમના કોપથી ચુલામાંની રાખ પાણુ ઉડી જતી હશે.

ત્રીજી—સખીઓ ચાલો, ચાલો, આપણે બેહલાં બેહલાં વેર જઈએ અને ચાદવકુળની સ્ત્રીઓને બાણ કરીએ કે ઘરનાં બારણાં બંધ કરી રાખે.

બીજી—(સુદામાને) હે ચંદ્ર સરખી કાન્તિવાળા દુર્બળ ભટ્ટજી! નગરમાં પ્રવેશ કરતાં આપના મુખાવિંદુઉપર અંતરપટ ધરજો.

એક જાણી—હા સખી, નહીં તો કોઈ પતિવ્રતા રખેને મોહિત થઈ જશે. (સ્ત્રીઓ જાય છે અને સુદામા ઉઠવાની તૈયારી કરે છે.)

સુદામા—ચાદવોની સ્ત્રીઓ તો મહા ઉન્મત્ત જણાય છે. મંગળાચરણમાંજ મારી પારવિનાની ચેષ્ટા કરી ગઈયો તો પછી પુરીમાં પેડા પછી તો મારા શુંય સંસ્કાર થશે? હશે જે થશે તે ખરું. હવે તો મૌનસર્વાર્થસાધન માટે આપણે તો મૌનજ રહેવું. ઉત્તર આપીએ તો લાંબુ લપશીદાર થાય કની? ચાલ રામ, હવે ઊંચી રહે કાંઈ સિદ્ધી નથી. (ચાલવા માંડે છે.)

(પૃષ્ઠ ૫૯ મે પ્રવેશ ૨ જાની શરૂઆતમાં)

રાગ આખાહરણ.

આ તે ઇંદ્રપુરી કે સ્વર્ગ, નહીં દીસે ન્યુનાધિક વર્ગ;
કંચનમય આ ઉંચા અવાસ, નહીં દીસે દરિદ્રીનો વાસ.
માર્ગ સ્ફાટીકના છે કરેલા, જાણે માતીએ ચોક પુરેલા;
ચળકે કનક સમો આ કોટ, દીસે રિછીસિછીની ન ખોટ.
આવી સ્વર્ગપુરીનો તું સ્વામી, કૃષ્ણ તારે નહીં કંઈ ખામી;
મારે તો રેહેવાને અંપડી, કરમાં જોષીકા ને તુમડી.
મારા પગમાં મળે નહીં જોડા, તારા કિંકર કુદાવે છે ઘોડા;
મારે પેહરવા નહીં પટકળ, તુંતો પાળે ચાદવનું કળ.
ઉભા હશે અનુચર દ્વારે, વેશ આ જોઈ ધક્કે મારે;
મારી ખબર કોણ જઈ કહશે, જોઈ દુર્બળ ન પેસવા દશે.
દુઃખ સરજ્યાં હશે આ પડવાં, અહીં આવી હવેશાં ડરવાં;
મિત્ર કૃષ્ણ છે દીન દયાળ, તે શું લેશે ન મારી સંભાળ?

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ, દ્વારિકાં.

સુદામા—આહા ! શું સુંદર નગર છે ! ભલા પ્રભુ ! જેનાં ધન્ય ભાગ્ય હશે તેનાજ આ નગરમાં નિવાસ હશે. હવે હું કિયે રસ્તેથી જાઉં ? ચાલ, જરા આગળ ચાલું અને વસ્તિના ભાગમાં જાઉં તો કોઈને પુછું. (કેટલાક છોકરાઓ રમતા રમતા આવે છે.)

એક છોકરો—અલ્યા જીઓ, જીઓ, પેલા ડોસાનો તાલ તો જીઓ. સર્વ છોકરાઓ—(છોકરાઓ સુદામાને ઘેરીને.) હે, હે, હે, હે રંગ ડોસાની પાઘડીને, ને રંગ ડોસાની લાકડીને, રંગ ડોસા તારી તુમડીનેરે, ડોસો કિયા વગડાનું વાંદર.

સુદામા—(ગભરાતા,) સિતારામ, સિતારામ, ગોવિંદ, ગોવિંદ, અરે બાળકો! મને વિનાસ્વાર્ય પિડા ન કરો. (એક યાદવ આવી ચડે છે.)

યાદવ—અલ્યા છોકરાઓ, આ દુર્બળ ભક્તને હેરાન કેમ કરો છો? જતા રહો. (છોકરાઓને મારી કાઢે છે.)

સુદામા—હે દયાનિધિ! આપનું કલ્યાણ થાઓ.

યાદવ—ઋષિદેવ, આપને ક્યાં પધારવું છે?

સુદામા—મારે યાદવરાયનાં દર્શનની અપેક્ષા છે માટે મને માર્ગ બતાવવાની કૃપા કરો તો બહુ સારું.

યાદવ—હા. ચાલો ભૂદેવ, હું તમને ઠેઠ યાદવરાયના મંદિર પાસે મુકી આણું પછી કાંઈ?

સુદામા—ત્યારે તો મોટી કૃપા. (તેડી જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ, શ્રીકૃષ્ણનું મંદીર.

શ્રીકૃષ્ણ, રૂક્મણી, જંબુવતી, સત્યભામા અને વિદૂષક.

રાણીઓ—પ્રિતમ તારી પ્રિતડી વણુ અમે ક્યમ કરી અહીં રહિએ, મનમોહન તાર મન ન હોય તો મહિઅરીએ જઈ રહીએ;

મનનો મેલ મુકી કોહો, કરથો હોય વાંક અમે તો,
વાલમજી કાંઈ તમારો, વગોવો ન જનમારો. ૧

કૃષ્ણ— અરે પ્યારી મારી કામણુગારી, કેવી કરો છો વાત?
મોહ પમાડી થાય ડગારી, નારી તમારી જાત;
થઈને કાલાં ઘેલાં, એવાં છો મનનાં મેલાં,
દીઠાં મહિઅરિઆં સેહેલાં, પધારો વહેલાં વહેલાં.

વિદૂષક— પ્રથમ પ્રિતમ પ્રિત બાંધીશું, છળ કરી છેતરવા,
જનન જોડી વરણાગીઆ થઈને, શું દોષ્યાતા વરવા;
કાંનડ કામણુગારા, બળ્યા આ ઢંગ તમારા,
કરીને ઢોંગ ધુતારા, ડગો શું થઈ નહારા. ૨

રાણીઆ—પ્રાણજીવન પાતળીઆ પ્રિતમ, વાંકાં શું વદી વૈણ,
સાથે વિ- વગોવોછો વાટે ઘાટે, વિના લેણુ ને દેણુ.

દૂષક. } છખીલા એશા ચાળા, થઈ છળ ભેદ વાળા,
રાણી— જોઈ લક્ષણુ તમારાં, અમે મહીઅર જનારાં.

વિદૂષક—(સ્વગત) તાલ તો બરાબર આઠ્યો છે. બંદાયે એવું
ભરાવી માચુંછે કની, કે હમાણાં ભડાણુટ થઈ રેહેશે.

કૃષ્ણ—આજે આ સામદુ કટક ચઢી આઠ્યું છે, તે એવો ધુમાડો તે
કોણે ધુંધવાવી મુક્યો છે?

વિદૂષક—કોણે તે કોણના કહેનારનાં કારસ્તાનેજ તો.

કૃષ્ણ—અહ્યા! આર્યસુદેવ, તું આ શું બકે છે?

વિદૂષક—છાતીએ હાથ મુકો, હાથ, એટલે તરત હૈયું ઠકાણુ આવશે.

કૃષ્ણ—(હસીને) અહ્યા, જો ખિલાડીના પેટમાં ખીર રહે તો તારા
પેટમાં વાત રહે.

વિદૂષક—આ મહારાણીઆ સેવા કરી કરીને મરી જાય છે તોયપણ
જશમાં તો જીતીઆ. ઘડીએ ઘડીએ મારી રાધિકા આવી હતી,
અને મારી રાધિકા તેવી હતી, એ તે શું?

રૂક્મણી—મહારાજ, સુખેથી રાધિકાના ગમે તો હાથ પગ ઘોઈ
પિઓ, અમે અમારે આ આહ્યાં. (જવા માંડે છે.)

વિદૂષક—(સ્વગત) વાહવાજી વાહવા, બરાબર રંગ જામ્યો છે.

કૃષ્ણ—(રાણીઆને) અરે આ મૂર્ખો તમને જેમ લખાવે છે તેમ તમે શું લખો છો? સાંભળો તો ખરાં. (રાણીઆ પાછી વળી ઉભી રહે છે.)

રૂક્મણી—(હાથ જોડીને) કૃપાનાથ! અમે આપની સેવા કરી કરીને થાકી જઈએ તોપણ આપ આ વિદૂષક સરખાને મોઢેપણ અમારા અવગુણો ખોલો તો અમારાથી સહન નથી થતું.

કૃષ્ણ—એ મોટો શાહુકાર ખરો કની? તે એના કહેવાઉપર ભરંસો રાખો છો.

વિદૂષક—ઠીક સપડાયા છે, (મહારાજ) હું તમારા જેવો તો શાહુકાર નહીં એ વાત ખરી, પણ મહારાજ, મથુરામાંથી રાત લેઈને નાડાતા તેજ તમે કે? વ્રજમાં લોકોના ઘરમાં છાંતામાના પેસી જઈ દહીં ને માખણ ચોરી ખાનાર વાર તમેજ કે કોઈ બીજો? વળી કહેવરાવવું છે કે? હજી બાકી હોય તો સાંભળો. ગોપિકાઓ યમુના કિનારે વસ્ત્ર મુકી નહાવા ગઈ તારે છાંતામાંના તેમનાં વસ્ત્ર ઉપાડી અગિયારા ગણી જનાર તમેજ કે? કૃપાનાથ! આપનાં એ પરાક્રમ તો મોટી શાહુકારી ભરેલાં કહેવાય ખરં કે? હજી વંશાવલી ઊકેલવી છે કે? કેમ રૂક્મણી રાણી! યાદ છેકે! તમારા પિતાના ગામની ભાગોળેથી તમને ગંચંતી કરી લાવનાર આજ મુરતી કે? ખોલો, હસવું કેમ આવે છે? કૃપાનાથ! આપનાં એ પરાક્રમ તો મોટી શાહુકારી ભરેલાં કહેવાય ખરં કે?

કૃષ્ણ—તું અજ્ઞાની છું, એટલે તને એમજ લાગે.

વિદૂષક—હું એવું જ્ઞાન રાખું તો ઘણા ગોદા ખાઉં.

કૃષ્ણ—તારામાં એટલી આવડ જોઈએ કની?

વિદૂષક—હા મહારાજ, ખરી વાત. હજી તમારી પેઠે ઢોરાં ચાર્ચાં નથી ત્યાં સુધી આવડ આછી ખરી. પણ મહારાજ, તમને ખબર છે? મારા પડોશીના છોકરો ઘણો રખડેલ છે તેને એનો આપ દાઝે બળે છે કની તારે કહે છે કે તું તો ગોવાળીયા જેવાહું.

શ્રીકૃષ્ણ—આ મહાદેવિઓને તૈજ ભભાવી મારી હશે. (રાણીઓ-
ને) મહાદેવિઓ, મેં તો તમારા કોઈના અવગુણ કહ્યા નથી
પણ મેં તો ઉલટુ એમ કહ્યું હતું કે રક્ષમણી આદી સર્વ રાધિ-
કાને વિસરાવે તેવાં છે.

રક્ષમણી—(કાગળ કાઢીને શ્રીકૃષ્ણને આપે છે) આ શું તારે સ-
ઘળું જોડું? એ કોનું લખાવેલું?

વિદૂષક—(સ્વગત) ઘાંણ વાળ્યો. હવે આપણા બાર વાગ્યા. (શ્રીકૃષ્ણ
પાસેથી કાગળ લેવા જાય છે) મહારાજ, લાવો હું વાંચી આપું.

શ્રીકૃષ્ણ—(કાગળ જોઈને) શું તારૂં કપાળ વાંચીશ? આ તારાં કાર-
સ્તાન હશે, (વિદૂષક નીચું જુલે છે, એટલે રાણીઓને) જોયું, આ
લુચ્ચાએ આ બધી તાલમેલ કરી તમને ભભાવી માર્યા હશે.

સત્યભામા—ત્યારે એ બધું જોડું? વિદૂષક, કેમ ખરૂં કહે?

વિદૂષક—(કાને હાથ દેઈને) આપણે કાંઈ જાણતા નથી, તમારે
પરવડે તો સાચું માનો, અને પરવડે તો જોડું માનો.

રક્ષમણી—(શ્રીકૃષ્ણને) અરે મુકુટમણી ! આપનાં ચરિત્ર અમારાં
અજાણ્યાં નથી.

વિદૂષક—એમ જાણો છો ત્યારે વચમાં ખિજને શીદ વગોવો છો?

સત્યભામા—નહીં વિદૂષક, મહારાજનાં લક્ષણ અમે સારીપેઠે
જાણીએ છીએ, તારી વાત સત્ય છે; મહારાજ, આપ સુખેથી
મનગમતું કરો. (સર્વ જવા માટે છે.)

વિદૂષક—આ મહાદેવિયો કૃપા કરી મારી એક વાત સાંભળતાં
જાઓ, લગારેક ઉભાં રહો. (ઉભાં રહે છે, એટલે વિદૂષક કૃષ્ણને)
કૃપાનાથ કેમ છે? બંદાએ કેવો ઘાટ જોસાડી દીધો છે?

રક્ષમણી—શું ?

વિદૂષક—શું ત એસ્તો, એ તો હું ને મહારાજ જાણીએ.

સત્યભામા—મહારાજ, આ વાતમાં કાંઈ ભેદ છે. આપે અને આ
તર્કટિ વિદૂષકે મળી અમારી કાંઈ ખરેખરી ચેષ્ટા કરી હોય
એમ લાગે છે.

વિદૂષક—અરે મહાદેવિ, તમારા યોલવાનો કાંઈ ઘડો નથી કે શું? ઘડીકમાં વિદૂષકજી! તમારી વાત સત્ય છે, અને ઘડીકમાં આ તર્કટી વિદૂષક, એ ત શું?

સત્યભામા—તું અત્યાર સુધી મહારાજનો વાંક કાઢવાને ઉભો થયો હતો અને હવે કેહે છે કે એતા હું ન મહારાજ જાણીએ એ શું?

વિદૂષક—બંદને જે કરવું હતું તે થયું, એટલે એમજ કહું તો.

રૂક્મણી—(શ્રીકૃષ્ણને) પ્રભુ! આ વિદૂષક શું કેહે છે?

વિદૂષક—શું તે એસ્તો, જાણશો એટલે તો ઢાંકણીમાં પાણી ઘાલી કુખી મરવા જેવું થશે. (શ્રીકૃષ્ણને) કેમ કૃપાનાથ, ઘડો ફેડી નાખું?

શ્રીકૃષ્ણ—સુખેથી (સ્મિત કરે છે.)

વિદૂષક—ત્યારે સાંભળો મહાદેવિયો, જીએ, કાલે મહારાજ કુલાતા હતા કે રૂક્મણી અને સત્યભામા આદિ સર્વ રાણીઓનો મારાઉપર એટલો તો પ્રેમ અને વિશ્વાસ છે કે ગમે તેમ કોઈ સમજાવે તોપણ તેમને મારો અવિશ્વાસ ન આવે મેં ધાડું કે મહારાજની કુલનો અને તમે પણ જ્યારે ત્યારે મહારાજની સાથે મોઢું મરડો છો તેનો નાદ ઉતારવાનો આ ખરેખરો લાગ આવ્યો છે. પછી તેનું આસડ જે મેં કયું, તે તો તમે ગટ લઈને પિ ગયાં, અને જે થયું, તે મહારાજ અને મેં આ વખત નજરે જોયું. કેમ મહારાજ, આપતો કુલાઈ જતા હતા અને આંમણે તો પીયરની વાટ લેવા માંડી છે તેનું કેમ?

રૂક્મણી—અરે તારું કાણ મોઢું થાયરે વિદૂષક, તે તો અમારાં સાતેય વહાણ જોખ્યાં. (સર્વ કૃષ્ણ પાસે જઈને) મહારાજ! ક્ષમા કરો. અમારું અંતઃકરણ નિષ્પાપ છે. (રૂક્મણી અને સત્યભામા કોમલપર ખેંચી જાય છે અને જાંબુવતી પંજો નાખે છે.)

વિદૂષક—હમણાં તો મારું કાણ મોઢું કોહો, પણ તમે તો ઢાંકણીમાં પાણી ઘાલી કુખી મરો કુખી. (કૃષ્ણને) મહારાજ, હું નોહોતો કેહેતો કે સ્ત્રીની મતિ પાનીએ. ગમે તેણે જરા તાલમેલ

કરી જુઠી સાચી વાત સમજવી દીધી તો તે માની દેતાં વાર ન કરે.

સત્યભામા—અરે ભૂદેવ! તને અમે રોજ રોજ સારું સારું ખાવા આપી રાજી રાખીએ છીએ તેના બદલામાં તેં પેટમાં પેશીને અમારી આ કૃજેતી કરી કે?

વિદૂષક—ખાવાનું આપો છો એ કાંઈ પિયરથી બાંધી નોતાં લાવ્યાં, કે નોતું તમારા બાપે મોકલ્યું. એ સઘળી પ્રતાવંત યાદવ-રાયની પ્રસાદી, તેમાં તમે શાંનાં કુલછ જાઓ છો. (મહારાજને) કેમ કૃપાનાથ! તમે જોનો અનહુદ પ્રેમ અને વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો છે તે આજ મૂર્તિઓ કે?

શ્રીકૃષ્ણ—તારી ભુલ છે, તેં જે જુઠું સમજવી દીધું તેથી તો તેમને મારાઉપર રીસ ચઢેજ.

વિદૂષક—તમે તો કહેતા હતા કે ગમે તેમ હોય પણ માનેજ નહીં. તે જાણીએ આવ્યું. એતો સ્ત્રીની મતી પાનીએ, પાનીએ ને પાનીએજ. (અંમ કહી જતો રહે છે. દાસી પ્રવેશ કરે છે.)

દાસી—(નમન કરીને) મહારાજ, રાજદારે એક દુર્બળ, મલિન અને વિદુર સરખા વેષનો વિપ્ર આવેલો છે, તે આપનાં દર્શનની અપેક્ષા રાખે છે. તે કહે છે કે “હું અને પ્રતાપવંત શ્રીકૃષ્ણ બાળમિત્ર છીએ, અને મારું નામ સુદામા છે.”

શ્રીકૃષ્ણ—(સાનંદાશ્ચર્યથી) હાં, મારા બાળમિત્ર સુદામાજી પધાર્યા છે? (મહાહર્ષમાં ઉડીને) આહા ! આજ તો હું કૃતાર્થ થયો, એ તો મારા દુઃખનો વિસામો; દાસી, સત્વર જ, તેડી લાવ. (રૂઝમણીને) અરે તમે પુજની સામગ્રી જટ તૈયાર કરો. મારો પ્રિય મિત્ર, મારો પ્રાણુસખા, મને કેટલે વર્ષે મળશે? (રાજદાર તરફ સામા જાય છે, સુદામાને તેડીને દાસી આવે છે, અને સુદામાને શ્રીકૃષ્ણ બતાવે છે, શ્રીકૃષ્ણ દોટ મુકી સુદામાને બેઠી પડે છે.) અહો ! મારા પ્રાણુધાર ! મને આજ સુખી કર્યો, આજ મારું જીવન સફળ કર્યું.

સુદામા—(ભેટતાં) અહો દીનબંધુ, મારા પ્રાણજીવન, (ત્રીકૃષ્ણ ભેટતાં ભેટતાં ગદ્ગદિત થઈ ખુસકાં ભરે છે, સુદામા છુટા પડી તેમનાં આંસુ લુવે છે, તે જોઈ રાણીઓ વિસ્મય થાય છે.)

શ્રીકૃષ્ણ—મારા પ્રિય બંધુ, મારું નગર અને મારું ઘર આજ પાવન થયું, મને પરમાનંદ થયો. (દારી અને તુમડી સુદામા પાસેથી લેઈ લેછે.) ભાઈ, આ લાવો હું ઝાલું.

સુદામા—નારે ભાઈ, એમાં કાંઈ ભાર છે? મારી પાસે છે રહી.

શ્રીકૃષ્ણ—મારા સમ લાવો, હું ઝાલું છું. (તાણીને લેઈ લે છે રક્ષમણી આદિ સર્વ રાણીઓ સુદામાને નમન કરે છે.) ભાઈ આ તમારી ભાભીઓ છે.

સુદામા—અખંડ સૌભાગ્યવતી ભવ. (સુદામાને ક્રોધઉપર બેસાડે છે, રક્ષમણી અને સત્યભામા પુનની સામગ્રી લઈ આવ્યાં અને ત્રીકૃષ્ણ સુદામાનું પાદપ્રક્ષાલન કરી પુન કરી. વિદૂષક વિસ્મય થતો પ્રવેશ કરે છે.)

વિદૂષક—(જંબુવતીને સાન કરી બાજુએ બોલાવીને) આ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખી મૂર્તિને સિંહાસન ઉપર પધરાવી દેઈ આજ વળી એ શું ઢોંગ મચાવ્યો છે?

જંબુવતી—અરે ભાઈ! એ તો કૌતક જેવી વાત છે, મહારાજ તો એ ડોસાને દેખીને ગાંડાઘેલા થઈ ગયા છે, અને કહે છે કે એ અને હું તો એક ગુરૂના વિદ્યાર્થી બાળમિત્ર છીએ.

વિદૂષક—આહા! શું કુટડા મિત્ર શોધી કાઢ્યા છે? ભાઈબંધની જેઠ તો જોવા જેવી મળી છે. (પુન થઈ રહ્યા પછી પાસે જઈને) એ નમસ્કાર છે મહારાજ, નમસ્કાર. કાકા, ક્યાં ગાંમ?

શ્રીકૃષ્ણ—મૂર્ખા! એ તો મારા બાળમિત્ર સુદામાજી પધાર્યા છે.

વિદૂષક—ત્યારે તો એ નાનાં, નાનાં છેકરાંના કાકા, અને મારા તો મોટા ભાઈ કહેવાય, અને વળી આ મહાદેવિયોના તો જેઠ થાય. અરે મહાદેવિયા, આમ મોંઠાં ઉઘાડાં મુકીને શું ઉભાં છો? આ તમારા જેઠ બિરાજેલા છે તેની લાજ કેમ કાઢતાં નથી? ઘુંઘટા તાણો ઘુંઘટા.

શ્રીકૃષ્ણ—આ ટીંખણી જેમાં ને તમાં ટીંખણ કરી હસાવ્યાવગર રહેતા નથી. અને જ્યાં જોઈએ ત્યાં હાજરનો હાજર.

વિદૂષક—જ્યાં જોઈએ ત્યાં હાજર રહેવાની પિડામાં આપણે પડતા નથી, એ તમારું કામ તમે સંભાળો. પણ મહારાજ, મારી એક વિનતી સાંભળશો? આ તમારે હાથે, ગળે અને માથે ઢાલો પથરાનો ભાર વળગાડ્યો છે, તે એવડી પિડામાં તમારે પડવાની શી જરૂર છે? માટે મારી નજરમાં તો એમ આવે છે કે એ બધી બલા આ મોટા ભાઈને વળગાડો, અને તેના બદલામાં એમની પાસે એમના પોશાકનો બીજો નમુનો હશે તે જો માગી લેઈ એ હલકા કુલ જેવા પોશાકનો આપ શાણુગાર કરી દ્યો તો બધી ખામી સપાટાપુર નિકળી જશે (સ્વગત) અને બિચારા ગરીબનું કામ થશે.

શ્રીકૃષ્ણ—તું હમાણું તારી લવરી મુક, મને આ મારા મિત્રની ખબર અંતર પણ પુછવા દેઈશ કે નહીં?

વિદૂષક—(સ્વગત) ખબર ને અંતર, એ ભાઈનાં દેદારજ કહી આપેછે!

શ્રીકૃષ્ણ—(સુદામાને) ભાઈ શરીરે આવડા દુખળા કેમ?

વિદૂષક—મને પુછે ને, કેમ તે એમસ્તો. રોજ રોજ દુધ, ચોખા ને સાકર ખાઈખાઈને લુખે મરી જવાનું. તમાં વળી અધુરામાં પુરૂં રેશમનાં અને મલમલનાં લુગડાં પેહેરીપેહેરી કંટાળીને પછી આ નૈતમ વસ્ત્ર ધારણ કરવાં પડે છે. એ બધી વાણુ સરજી પિડાથી બિચારા સોસાઈ ગયા હશે.

શ્રીકૃષ્ણ—તું ટક ટક મુક.

સુદામા—(કૃષ્ણને) મારા પ્રાણસખા, આપનાં દર્શનની અપેક્ષા હતી તે નહોતાં થયાં ત્યાંસુધી કષ્ટ હતું? હવે તે થયાં, એટલે કશા પ્રકારનું કષ્ટ મને હોયજ નહીં.

વિદૂષક—રંગ છે કાકા ! અરે ભુલ્યો મોટાભાઈ ! (સ્વગત) દુખળી-શાએ દાવ તો સજ્જડ માર્યો છે!

શ્રીકૃષ્ણ—ત્યારે શું ઘરમાં મારી ભાભી તો વઢકારાં નથી કે તેમની ચિંતામાં આમ સુકાઈ ગયા છે?

સુદામા—ના મારા પ્રિય બંધુ, તમારી ભાભી તો મહાપવિત્ર અને પતિવ્રતા સ્ત્રી છે. તેની તરફનું મને કાંઈ કષ્ટ નથી. કષ્ટ માત્ર આપના વિચોગનું હું.

વિદૂષક—વાર મોટાભાઈ, ભાભી તમારી પુજાપાત્રી કરે છે ખરાં કે?

સુદામા—પુજા તો નિત્ય કરે છે.

વિદૂષક—ત્યારે દુખળા તો શું પણ મરવા પડે મરવા. મારા બાપ! જ્યાં રોજ પુજાપાત્રી ચાલે ત્યાં પછી શરીરમાં લોહી રહેજ શાનું? (શ્રીકૃષ્ણને) કૃપાનાથ, ભાભીનાં પરાક્રમ સાંભળ્યાં કે?

સુદામા—અરે ગાંડા એતો સેવા ચાકરી.

વિદૂષક—હું પણ એને સેવા ચાકરીજ કહું હું અને આખું જગત પણ એમજ કહે છે. પછી જે કાંઈ થોડી ઘણી થતી હોય તે ખરી.

સુદામા—તને જેવો અનુભવ હશે તેનું તું સમજે છે.

વિદૂષક—લગાર મોઢા આગળ આરસી ધરીને જીવે એટલે ખમર પડશે.

શ્રીકૃષ્ણ—તું નાના મોટાની મર્યાદા ન રાખતાં શું બકે છે? ચાલ ખશ વેગજો. (સુદામા પાસેની તાંદુળની ગાંઠડી દેખીને) ભાઈ એ ગાંઠડી શાંતી છે. કેમ એનાં એવડાં જતન કરો છો?

સુદામા—(ગાંઠડી દાખતાં દાખતાં) બંધુ, એ આપના કામનું નથી.

શ્રીકૃષ્ણ—(તે લેવા જાય છે અને સુદામા દાખી રાખે છે) મને દેખાડો તો ખરા, મારાં ભાભીએ ભેટભેટ તો નથી મોકલી?

સુદામા—પ્રાણજીવન, એ આપને યોગ્ય નથી.

શ્રીકૃષ્ણ—મને લાગે છે કે ખચિત એ આપનો મહાપ્રસાદ છે. પ્રિય મિત્ર, તમે નથી વિચારતા કે મારી ભાભીના હાથને મહાપ્રસાદ આરોગવાને પછી હું ક્યારે ભાગ્યશાળી થાઉં? એને ચરણ તળે શું દાખી બેઠા છો? મારા કરતાં શું તમને એ

પ્રસાદી વધારે છે? એટલામાં તમારો જીવ ભરાઈ રહ્યો છે કે સંતાડો છો? ને મારી ભાભી હોય તો રાજરાજ થતાં મને આપવા આવે. ગમે તેમ કરો પણ એ પ્રસાદી તો મને ચખ્ખાડો, લાવો. (તાંણી લેછે અને રૂક્માણીને કહે છે) એક થાળ લઈ આવો. (ગાંડોડી થાળમાં મુકી રાજ થતાયતા છોડે છે. રાણી આ પ્રસાદી લેવા આવુર થઈ ઉભી છે અને સુદામા શરમાય છે.)

સત્યભામા—મહારાજ, અમને પ્રસાદી આપજો.

જંબુવતી—કૃપાનાથ, બધીય પ્રસાદી આપ એકલા આરોગી ન જશો. અમને થોડીથોડી આપજો.

રૂક્માણી—મારે વાસ્તે તો આપના આરોગવાના પાત્રમાં રહેવા દેજો. ને, ને, પછી બધી આરોગી ન જતા.

વિદૂષક—ત્યારે હું તો ઍટોઝંગૃહણાગતિમાંજ રહ્યો કે શું? (કૃષ્ણ ગાંડોડી છોડેછે અને ઉપરાઉપરી ચીંથરાં વિટેલાં છે તે જોઈને.)

શ્રીકૃષ્ણ—મારાં ભાભી ચતુર તો ઘણાં દેખાય છે. ભેટ એવી તો સાચવીને મોકલી છે કે તેનું રત્નની પેઠે જતન કર્યું છે, અધધધ કેટલીક ગાંઢ્યો વાળી છે! આ મારા મોટાભાઈ જેવાં ભોળાં નથી, મહાભાવથી મારા જેવા ગરીબડા દીયરને સાડ પાવાનું મોકલે તેમાં જે જતન ન કરે તે થોડું.

વિદૂષક—આખા જગતનું દલદર તો ત્યાંજ ભરાયું છે!

શ્રીકૃષ્ણ—(તાંદુળ થાળમાં ઠાલવીને) આહા! આ પદાર્થ તો મેં મારા જન્મારામાં ચાખ્યો પણ નથી.

વિદૂષક—એ આપના ભાગ્યનો વાંક છે.

સુદામા—હે પ્રાણાત્મા! આ દરિદ્રતાના નિવાસની નિશાનીના પદાર્થને આપ આટલા સત્કારથી અંગિકાર કરો છો, તે મારાઉપરના આપના પ્રેમનો ભંડાર ઉઘાડો કરો છો, એમ હું સમજી છું.

રૂક્માણી—(સત્યભામાને બાબુએ ખોલાવીને) ને બેહેન, મહારાજે તેમના એ મિત્રના ખડ સરખા ધાન્યનું અતિશય વખાણ કર્યું છે? અને હવે કાંઈ ધારતા હોય તેમ જણાય છે, માટે જ-

૩૨ એ તાંદુળ આરોગતાંજ પોતાના મિત્રને ન્યાલ કરી નાંખશે.
માટે બંધા આરોગી ન જાય તેમ તજવિજ રાખજો, એતો
રીજશે તો દારિકાં સુધ્ધાં આપી દશે. હુંશિયારી રાખજો.

સત્યભામા—એમ હોય તો બીજી મુઠી ભરવા જશે કે હું થાળ
હંચકી લેઈશ.

શ્રીકૃષ્ણ—(તાંદુળની મુઠી ભરીને આરોગે છે) આહા! શું સ્વાદ
અને મધુરતા! આવો સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ હું ક્યારે ખાવા પામત.

વિદૂષક—ભાઈબંધ જેવા થાઓ ત્યારેસ્તો. (સુદામાને) વાડ મોટા-
ભાઈ, આનું ભેડક તો તમે ઘણી વખત ખાધુ હશે?

સુદામા—હા ભાઈ.

વિદૂષક—(શ્રીકૃષ્ણને) મહારાજ, ત્યારે મોટાભાઈ મોટા ભાગ્ય-
શાળી કની કે જે તમે કોઈ દિવસ આરોગવા નથી પામતા
તે એ રોજ ખાવા પામે છે.

શ્રીકૃષ્ણ—મારા સુદામાજી ભાગ્યશાળી હોય તેમાં હું ઘણો પ્રસન્ન છું.

વિદૂષક—ત્યારે કૃપાનાથ, તમારે પણ એમના જેવા ભાગ્યશાળી થવુંછે?

શ્રીકૃષ્ણ—એ અને હું કાંઈ જુદા નથી, એટલે અમારૂં પરસ્પરનું
ભાગ્ય એકજ જાણવું, (તાંદુળની બીજી મુઠી ભરવા જાય છે,
એટલે રૂક્મણી હાથ પકડી રાખે છે અને સત્યભામા થાળ
હપાડી લે છે.)

રૂક્મણી—હાં, હાં, હાં, કૃપાનાથ, પછી અમારે વાસ્તે કાંઈ પણ
રહેવા દેવું છે કે નહીં? કે આપણા આ વિદૂષકે હંમણાં પ્રશ્ન
કર્યું તેવુંજ ધાર્યું છે? એવડો અમે શો અપરાધ કર્યો છે?

શ્રીકૃષ્ણ—(સામુ જોઈ હસે છે) પ્રિયા, તને આવડું ભય કેમ લાગ્યું?

રૂક્મણી—મહારાજ, આપનો સ્વભાવ મારો કાંઈ અજાણ્યો છે?
રીઝ્યા તે વખતે પાછળ અમારે વાસ્તે તલભાર પણ રાખવાનું
આપને સ્મરણ રહે નહીં.

શ્રીકૃષ્ણ—આટલી વિચિક્ષણતા ક્યાંથી આવી?

રૂક્મણી—પ્રાણપતિ, અહરનિશ આપની સેવામાં રહીએ એટલે આ-

પના ગુણાવિંદથી કાંઈ અન્નણ્યાં રહીએ? એ વાત પછી કરીશું હમણાં તો આ પ્રસાદી સર્વને વેંહેંચી આપવાની આજ્ઞા આપો.

શ્રીકૃષ્ણ—એમજ તમારી ઇચ્છા છે?

રૂક્મણી—હા પ્રાણાધાર, આપ એક મુષ્ટી આરોગ્યા એ સંપૂર્ણ છે. હવે વધારે આરોગવા જેવું રહ્યું નથી.

શ્રીકૃષ્ણ—ઠીક ત્યારે, જેવી તમારી પ્રસન્નતા હોય. (સર્વને તાંદુળ વેંહેંચી આપે છે અને દાસી પ્રવેશ કરે છે.)

દાસી—(નમન કરીને) મહારાજ, ભોજનની તૈયારી છે માટે કૃપા કરી પધારો.

શ્રીકૃષ્ણ—(સુદામાને) મારા પ્રાણસખા, ભોજનનો સમય થયો છે માટે શી ઇચ્છા છે?

સુદામા—ચાલો સુખેથી.

શ્રીકૃષ્ણ—ત્યારે ચાલો, આજ તો હું તમને ચોળીને સારા ઉબ્ણો-દકે કરીને સ્નાન કરાવું. (સર્વ જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ,

(રૂક્મણી અને બીજી રાણીઓ તથા વિદૂષક મહેલના આગલા ભાગમાં આવીને)

સત્યભામા—એહેન ! મહારાજ પેલા દુર્બળ પ્રાણાણની ચેષ્ટા તો નથી કરતા?

રૂક્મણી—એ તો તાંદુળની બીજ મુઠી આરોગ્યા હોત તો ખબર પડત.

સત્યભામા—એમાં તે શું ધૂળ ખબર પડત?

વિદૂષક—હા, પછી તો એજ રહેવાનું હતું.

રૂક્મણી—અહ્યા, તને કેમ ખબર પડી?

વિદૂષક—હાં ! હાં ! તમે જાણો છો શું? હું તો મહારાજની મુછનો વાળ, વાળ ! મહારાજને મેં કહ્યું કે હું તમને વચનરૂપી ચાખકા

મારી મારીને થાક્યો, પણ તમે તો બિચારા દુર્બળ ભાઈબંધનાં ચિંથરીયાં લુગડાં સુદ્ધાં પણ ન બદલાવ્યાં, ત્યારે ભાઈ સાહેબ ખડખડ હસ્યા.

જંબુવતી—મહારાજનાં લક્ષણ તો એવાં છે કે ગમે તે અટકચાલું કરવાવગર રહે નહીં.

વિદૂષક—અરે ! આ બિચારા સુદામાજીના સંસ્કાર થશે તે પણ તમે જોશો.

સત્યભામા—એવા સુશીલની તે એવી શું ચેષ્ટા કરનાર હતા?

વિદૂષક—એ ચેષ્ટાનો પાચો એવો રચ્યો છે કે મારીને ઘાણ કાઢી નાંખ્યો છે.

જંબુવતી—ત્યારે અમને કહો તો ખરા?

વિદૂષક—ત્યારે સાંભજો ! જુઓ, સુદામાજી અને મહારાજ બંને એક ગુરૂને ત્યાં ભણતા, તે દિવસનો અમને પરસ્પર સ્નેહ છે. સુદામાએ સાતજન્મપર્યંત પરોપકારનું કે પરમાર્થનું એકપણ કામ કર્યું નથી, તેથી આવી મહાદરિદ્રતાને પામ્યા છે. તેમાંથી મુક્ત કરવાને મહારાજે તેમની પાસે તાંદુળની યાચના કરી તે માગી લીધા; એટલે પાપ માત્ર નિવારણ થયાં, અને મુઠીભરી આરોગ્યા એટલે સર્વ દારિદ્ર માત્ર નાશ પામી નવેનિષ્ઠ અને અષ્ટમાસિષ્ઠ થઈ ગઈ. બીજી મુઠી આરોગવા જતા હતા, તે જો રક્ષમણીજીએ હાથ ન ઝાલ્યો હોત તો આ તમારી દારિકાં અને સઘળો વૈભવ સુદામાજીને પોંચત. હવે સમજ્યાં?

(સઘળાં વિસ્મય થાય છે.)

જંબુવતી—અહો! એમ છે કે? ત્યારે તો ચાલો, ચાલો. ખરાખર ખખર રાખિએ. નહીં તો મહારાજ કંઈક નવી જુની કરી નાંખશે.

વિદૂષક—અરે હજી એટલું કરીને પણ મહારાજે એવું અટકચાલું કરવું ધાર્યું છે કે કંઈજ બાકી નથી રાખી. સુદામાજીના નગરમાં તો તેમની ઝુંપડી ઉડી જઈ તમારાં આ મંદિર જેવાંજ લબ્ય ભોવનો બની ગયાં. અને છપ્પત્ર ઉપર ભેર વાગવા માંડી, અને

તમારાં જેઠાંણી તો લક્ષ્મીનો અવતાર બની ગયાં હશે. પણ મહારાજ સુદામાજીને તો જેવા આવ્યા છે તેવાજ અહીંથી વિદાય કરશે. એટલે થશે શું કે આ બિચારા સુદામાજી ઘેર જશે તો પોતાની સ્ત્રીસુદાને આળખી નહીં શકે, એટલે ત્યાં સ્ત્રીપુરુષની તાણાતાણ થઈ રહેશે અને તેની રમુજ મહારાજને અંતરિક્ષમાં રહીને જોવી છે. કહો, એ કંઈ આધું અટક્યાણું? રૂક્મણી—ચાલો, ચાલો, આપણે જોઈએ તો ખરાં ! કે શું તાલ-મેલ થાય છે.

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ, કૃષ્ણ મંદિર.

શ્રીકૃષ્ણ, રૂક્મણી, સત્યભામા અને જંબુવતી તથા સુદામા.

સુદામા—(કૃષ્ણને) હે દીનબંધુ ! હવે મને વિદાયગીરિ કરવાની કૃપા કરો. ઘર મુક્યાં ઘણા દિવસ થયા, માટે ઘરમાં સર્વ ચિંતા કરતાં હશે.

શ્રીકૃષ્ણ—આપની એવીજ ઇચ્છા છે તો સુખેથી પધારો. પણ કૃપા કરી મને દર્શન આપતા રહેજો. (રાણીઆં એક ખીજ સામુ જોઈ સ્મિત કરે છે.)

સુદામા—આપના દર્શનથી મને તો મોટો લાભ પ્રાપ્ત થવાનો પણ મારાં દર્શનથી તો આપને સામી પિડા ભોગવવાની છે.

શ્રીકૃષ્ણ—નહીં મારા પ્રાણસખા ! તમને તો લાભ હો કે ન હો પણ તમારા દર્શનથી તો હું કૃતાર્થ થયો છું.

સુદામા—હવે શી આજ્ઞા છે?

શ્રીકૃષ્ણ—પધારો ભ્રાત. (હો છે, રાણીઆં વિદાયગીરિનું ગીત ગાય છે.)

કરી કૃપા સુદામા આપ, મેહર કરી મળજો,
અમપર રાખી રૂડો ભાવ, વળી બહેલા વળજો.—ટેક
દયાનિધી તમે દયા કરીને, દર્શન દજો અમનેરે,
સ્નેહ અમારૂં સ્મરણ કરીને, કરગરી કહીએ તમને. મેહર.

(પૃષ્ઠ ૭૨ એ પ્રવેશ ૫ માની શરૂઆતમાં)

(મીરાંનું) વદ.

તુજ ખીન મોરી કોણુ ખખર લે, જોવશ્વન ગીરધારીરે. ટેક.
મોરમુકુટ પિતાંબર સોઢે, કુંડળકી છબી ન્યારીરે. તુજખીન.
ભરી સભામેં દ્રૌપદી ઠારી, રાખો લાજ હુમારીરે. તુજખીન.
હરિવર હે પ્રભુ ગીરધર નાગર, ચરનકમલ ખલી હારીરે. તુજ.

સુખસાતાની ખબર કા'વજે, જતન જતનાં કરજે,
ભીડ પક્યેથી ભાઈ અમારાં, દુખડાં હૈયે ધરજે. મેહર.
અમ સમિપે રહેવા કુરી, વૃત્તી આપ આદરજે,
આપ અમારૂં ઓલ્યું ચાલ્યું, માફ અમને કરજે. મેહર.

સુદામા—(રાણીઓ પગે લાગે છે તમને) અખંડ સૌભાગ્યવતી ભવ.

શ્રીકૃષ્ણ—(ભેટીને) મારા બાળસ્નેહી ! તમારાથી જુદા પડતાં મને
ઘણું કष्ट થાય છે, પણ આપને અવશ્ય જવુંજ નેઈએ તથી
નિરૂપાય છે. મારીઉપર કૃપાદષ્ટિ છે તેવી ને તેવી રાખજે.

રાણીઓ—મોટાભાઈ ! અમારાં લાભીજીને અમારા ઘણાઘણા
કરીને પ્રણામ કહેજે, અને છોકરાંઓને આશિશ કહી ઓલાવજે.

સુદામા—સારું, કહીશ. (જરા ચાલી પાછા વળીને) બંધુ! જાઉં છું.

શ્રીકૃષ્ણ—પધારો સખા!

સુદામા—(જરા આગળ ચાલી પાછું વાળી જોઈને) ભાઈ! છોકરાંને
કે તમારી લાભીને કંઈ કહેવું છે?

શ્રીકૃષ્ણ—સર્વને ઘણાઘણા કરીને યથાચોગ્ય કહેજે, અને ખબર
પુછજે.

સુદામા—બહુ સારું. (જરા જઈને પાછા વળી રૂક્મણીને) લાભી!
વળી તમને મારા ગયા પછી કાંક સાંભરશે, માટે તમારે કંઈ
કહેવું કરવું હોય તો સંભારો.

રૂક્મણી—કહેવાનું તો એજ કે સુખસાતાના સમાચાર કહાવતા
રહેજે, જતનનાં જતન કરજે, અને મારાં જોડાણીને અને છોક-
રાઓને ઘણું ઘણું કરીને ઓલાવજે.

સુદામા—ત્યારે હવે હું જાઉં છું.

શ્રીકૃષ્ણ—હા બંધુ! સાચવીને જજો ને આવજો.

રૂક્મણી—મોટાભાઈ! સારે કામે આવજો ! અને રસ્તામાં જાળવીને
જજો. (જાય છે.)

અંક ૫ મા.

પ્રવેશ ૧ લો.

મથળ, અરણ્યમાંનો એક કૃષ્ણ.

સુદામા.

સુદામા—હવે તો થાકીને લોથ જેવો થઈ ગયો છું. પાણીની પણ તૃષા એવી લાગી છે કે ગળે કાંટા પડે છે. પેલો કૃષ્ણ હોય એમ જણાય છે, લાવ, જોઈ તો ખરો, (જઈને જુવે છે) હા ! આ તો કુવોજ છે, ત્યારે તો લગાર થાક ખાઉં, અને પાણીખાણી પીઉં તો જીવને જરા શાંતિ વળે. (પાણી કુવામાંથી કાઢી નીચે ઝેરી પિએ છે, અને વિસામો ખાય છે, ને સ્વગત પશ્ચાતાપ કરે છે.) અરે રામ રામ ! બાયડીનું કહ્યું માનીને મેં મારું જીવતર ધૂળ કર્યું. આ કરતાં તો મૃત્યુ આવ્યું હોત તો સારું. અરે કૃષ્ણ ! તને આ મારો વેષ જોઈને પણ કંઈ દયા ન આવી ! મારે કંઈ રાજની ઈચ્છા ન હોતી, મને તો અન્ન વસ્ત્રનીજ અપેક્ષા હતી. એટલી કૃપા કરવાને પણ તારો જીવ ન ચાલ્યો ? તારા ઘરના એક દિવસના કચરાથીજ હું તો ન્યાલ થઈ જાત. પણ તે તો મારાં છોકરાંને સારું પાંશેર ખાવાનું પણ ન બંધાવ્યું, ત્યાં હું બીજી શી આશા રાખું ? પણ એમાં તારો વાંક નથી. એતો આ કુટેલા પ્રારબ્ધનોજ વાંક છે. કારણ, તે તો ઘણા ઘણાને ન્યાલ કરી નાંખ્યા છે. મારાઉપર એનો આટલો અનહદ પ્રેમ છતાં મને કેવળ નિરાશ સ્થિતિમાં વિદાય કર્યો ત્યારે જરૂર મારા હિણુભાગ્ય આગળ એનો ઉપાય ચાલ્યો નહીં હોય, હશે ! જે થયું તે ઠીકજ થયું. જો ધન આવ્યું હોત તો વળી ધનના મદ્દ કરીને ભગવાનની ભક્તિપણુ ભુલી જાત, તો વળી તેનાં રૂળ કોણ જાણે કેવાં ચાખવાં પડત. મને પશ્ચાતાપ તો એટલોજ થાય છે કે મારા કૃષ્ણની આગળ મારી લાખ ટકાની પ્રતિષ્ઠા ગઈ. હું મૂર્ખો, સ્ત્રીનું કહ્યું માનીને આવ્યા એજ ખોટું કર્યું. આ તો કાળ જશે અને કહેણી રહી જશે. હરિ હરિ !

જે થઈ તે થઈ. કૃષ્ણના ઘરમાં સુદામાનાં ચરિત્ર ગવાયાં તે હવે નથી ગવાયાં એમ થનાર છે? માટે હવે પાછળથી પસ્તાઈ-ને શું કરવું? ચાલ રામ ! બેશી રહે કંઈ ઘર સામું આવશે? છોકરાં બિચારાં કોણ જાણે કેવીએ આશામાં બેશી રહ્યાં હશે! માટે રસ્તે પડીએ તો છોકરાં ભેગા તો થઈએ ! (ચાલવા માંડે છે) હે રામ !

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ, સુદામાનો મહેલ.

સુશીલા, ભાનુદત્ત, સોમદત્ત અને રાંકો.

(સુશીલા પોપાકમાં સુતેલાં છે, શ્રીકૃષ્ણનાં મંદિર સરખાં ભુવન અને વૈભવ, અપ્સરા આકાશમાર્ગે ગાયન કરે છે.)

અપ્સરા—પરમેશ છે ગહન ગતી તારીરે,

જળ ત્યાં સ્થળ ને સ્થળ જળ થાયે,

છે ગોઠવણી ભારી. ગહન—ટેક.

રંક બને રાય, રાય બને રંક પંડિતની મતિ હારી. ગહન. ૧

ન્યારા રહીને રચના રચવે છે કૃતિ તારી ન્યારી. ગહન. ૨

સુશીલા—(ચારે બાજુ જુવે છે) અહો ! આ શું ! હું ક્યાં છું? આ ઘર કોનું? આ કયું સ્થળ? મને અહીં કોણ લાવ્યું? મારી ઝુંપડી ક્યાં? અરે આ ગાયનનો સાદ ક્યાંથી આવે છે? મારાં બાળકો ક્યાં ગયાં? (જોવા જાય છે) અરે ! તે તો આ સુતાં પણ આ તેમને લુગડાં કોણે પહેરાવ્યાં? આ તે શું? મને તો કંઈ સમજાણ નથી પડતી. (છોકરાં એક પછી એક જગી ઉઠે છે અને માને કહે છે.)

ભાનુદત્ત—માતા ! આપણું ઘર ક્યાં? આપણને અહીં કોણ લાવ્યું? આ અમને કોણ પહેરાવી ગયું? તે આ બધું શું પહેર્યું છે?

સુશીલા—પુત્ર, મને કંઈ સમજણ નથી પડતી. (ઘરની બાહાર આવીને) અરે કુળીયું પણ આપણું જે છે તેજ છે, પડોશીનું ઘર પણ આ રહ્યું. ત્યારે આ તે શું થયું? (ગાયન થાય છે તે સાંભળીને) અરે વળી પાછું ગાયન થાય છે, એ સ્વર ક્યાંથી આવે છે, હું સાંભળું તો ખરી! કે એ શું ગાય છે? (કાન માંડે છે.) પુરેપુરું સમજતું નથી, પણ એવું વાક્ય સાંભળ્યું કે “પ્રભુ કૃપા થઈ” હું શું ખરું હોય? (દાસ દાસીઓ પ્રવેશ કરી નમન કરે છે.)

દાસ—આજ્ઞા બાઈ સાહેબ!

દાસીઓ—આજ્ઞા બાઈ સાહેબ.

સુશીલા—(વિસ્મય થઈ સામુ જીવે છે) તમે કોણ છો? અને ક્યાંથી આવ્યાં છો?

દાસ—બાઈ સાહેબ! દારિકાંધિશ શ્રીકૃષ્ણ લગવાનની આજ્ઞાથી અમે સર્વ આપનાં અનુચર થઈ આપની આજ્ઞાને આદિન થવા આવ્યાં છીએ.

સુશીલા—(સાનંદાશ્ચર્યથી હાથ જોડીને) અહો પ્રભુ! અહો દયાસિંધુ! હો નોધારાનાં આધાર! તારી કૃપા! આ તારો પ્રસાદ! પુત્રો! પ્રભુએજ આપણું દારિદ્ર હટ્યું, આપણને સુખી કર્યા. આહા! કલ્પવૃક્ષની છાયા સેવી હોય તો કોઈ દિવસ કામે આવેજ આવે. અહો યાદવરાય! ક્યાં દુર્બળ અને ક્યાં આપ? પણ આપે આપના દુઃખી મિત્ર જે મારા સ્વામિ, તે ઉપર જે દયા કરી છે તેવી દયા કોઈએ પણ પોતાના મિત્રપર કરી નહીં હોય.

પ્રવેશ ૩ નો.

સ્થળ, સુદામાની શેરી.

સુદામા

સુદામા—(સ્વગત) રામકૃષ્ણ, રામકૃષ્ણ, (ત્યારે બાજુ જીવે છે.) અરે આ તે શું? આ મોટીમોટી હવેલીઓ કોની? મને કંઈ સમજણ નથી પડતી, આ તે હું કોના કુળીઆમાં આવી

ચઢ્યો? રખેને રાજદરબારમાં તો નથી આવી ચઢ્યો? (આ-
શપાસ જોઈને) ના, તેમ તો નથી; આ પાસેના ઘરની નિશાની
બરાબર છે, પેલું લીંબડાનું ઝાડ પણ આંગણામાં છે, (વળી
આવું બાવું જોઈને) ઓ પ્રભુ! આ તે શું કહેવાય? ગમે તે હો,
પણ આ ફળીયું તો માઈજા અને આ ઠકાણે મારી પર્ણકુટી
હતી, (દલગિરીથી) અરેરે! મારાં છોકરાંને અને મારી સ્ત્રીને
કોઈએ મારી કાઢી આ મોટીમોટી હવેલીઓ ચાણાવી દીધી છે.
ઓ પ્રભુ! તે બિચારાંની શી દશા થઈ હશે? હવે હું ક્યાં મળીશ,
અરેરે! જ્યારે માઈ ઘર ગયું, છોકરાં ગયાં, અને સ્ત્રી પણ ગઈ
ત્યારે હવે મારે જીવીને શું કરવું? (નિશ્વાસ નાંખીને) જોવિંદ!
જોવિંદ! આમ પરિતાપ કરીને મરી જઈશ તો પણ અહીં
હવે કોને દયા આવનાર છે. પણ હવું એક વખત ફરીને
મોહાણાની તમામ નિશાનીઓ તપાસી વળું; જોઈએ, ભલેતો તો
નથી! (જાય છે અને જરા વારે પડેા ઉઘડે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

(સુશીલા હિંચકાઉપર બેઠે છે. દાસી પાસે ઉભી છે અને જરાવારે સુદામા
પ્રવેશ કરે છે. તે સધળેા ઠાઠ જોઈ વિસ્મય થઈ નિહાળી નિહાળીને જીવે છે.)

સુદામા—(સ્વગત) અરેરે! અહીં મને કોણ જવાબ આપનાર હવું?
મારાં બાચડી છોકરાંને મારી કાઢીને આ હિંડોળા ખાટઉપર
પોઢ્યાં છે તેમને દયા પણ નહીં આવી હોય? દયા શાની?
દયા હોય તો આવું કર્મ કરે? હું પણ ઝાઝુ કરીશ તો ધક્કે
મારીને કાઢી મુકાવશે. મારી પર્ણકુટી પણ આજ ઠકાણે
હતી, એમાં તો શક નહીં. બધુંય મળ્યું પણ મારી સ્ત્રી ને
છોકરાં મળે તો ન્યાલ થયો. પણ અહીં કોને પુછું, ઘરની
શેઠાણી તો નિરાંતે પોઢ્યાં છે, અને તે કોઈ માઈ સાંભળેજ

શાંતાં? હરિ હરિ હવે શું કરે? એટલામાં દાસીની નજર સુદામા-
ઉપર પડવાથી તે દોડતી દોડતી બહાર આવે છે, સુદામા તેને આવેશ-
માં આવતી જોઈ ગભરાય છે.)

દાસી—મહારાજ! તમે ક્યાંથી આવ્યા? ઉભા રહો! નાશી ક્યાં
જાયો છો! (પકડવા જાય છે.)

સુદામા—(ગભરાઈને તેને ખેંચતા ખેંચતા) ઓ બાઈ! મેં તારું કંઈ
બગાડ્યું નથી મને જવા દે. (દાસી સુદામાનો હાથ ખેંચી રાખે છે,
અને સુદામા તેને છોડવી જતા રહેતાનું કરે છે)

દાસી—(ખુશ પાડીને) ઓ બાઈસાહેબ! દોડો દોડો શું ઉંઘ્યાં કરો છો?
(સુશીલા ઊંઘમાંથી ઝબકી ઉઠે છે, અને સુદામાને દાસીએ પકડી રા-
ખેલા જોઈ.)

સુશીલા—(આતુરતાથી ધસી આવતાં) ઓ મારા પ્રાણુ! આ શું?
(સુદામા સુશીલાને ધસી આવતી જોઈ વધારે ગભરાય છે.)

સુદામા—ઓ બાઈ! મને મુક. મેં તારું કંઈ બગાડ્યું નથી. મારાં
છોકરાં અને મારી સ્ત્રીની દયા લાવીને મને જવા દે.

સુશીલા—(સુદામાને બાઝી પડીને) ઓ મારા વહાલા! હું આ રહી.
તમે આમ કેમ થઈ ગયા છો?

સુદામા—(વિસ્મય થઈ તેના સાસુ નિહાળીને જુવે છે અને તેનું
ખોલેલું ગભરાટમાં ધ્યાનમાં ન રહેવાથી) ઓ બાઈ, મને છોડ,
મારાઉપર દયા કર, મને જવા દે. (શ્રીકૃષ્ણ, રૂદ્રમણી તથા સત્ય-
બામા સાથે આકાશમાર્ગે તમાસો જોતાં જોતાં આવી પ્રવેશ કરે છે.)

સુદામા—(શ્રીકૃષ્ણને જોઈને વિસ્મય થાય છે અને ભેટી પડે છે.)
ઓ બંધુ તમે મારી વહારે આ વખતે ક્યાંથી આવી ચઢ્યા?
મને અહીંથી છોડવો, નહીં તો મારી સ્ત્રી અને છોકરાંને મારી
કાઢ્યાં છે અને મારા શુંય સંસ્કાર કરશે.

સુશીલા—(શ્રીકૃષ્ણને નમન કરે છે.) અહો દિનાનાથ! હું આપને
પ્રણામ કરું છું, આ આપના મિત્રને શું થયું છે?

શ્રીકૃષ્ણ—સુખી રહો. (સુદામાને) અહો બાંધવ આ તમે આવા ભાનવગરના ક્યમ થઈ ગયા છો? આ, જે તમારો પાલવ પકડી ઉભાં છે તેજ આપની સ્ત્રી અને મારાં પુજ્ય ભાભી.

સુદામા—હૈં આ શું બોલો છો? (સુશીલાના મામુ નિહાળો નિહાળીને જુવે છે, કૃષ્ણ સુદામાનો હાથ ઝાલી ઘરમાં તેડી જાય છે અને સુશીલા કહે છે.)

સુશીલા—ઓ મારા પ્રાણાધાર ! મને આમ દુઃખી ના કરો, તમે આ સ્થિતિમાં છો તેનું કારણ ગમે તે હો, પણ આ હુંજ તમારી દાસી અને આ બધો (શ્રીકૃષ્ણને બતાવીને) આ દિન-બંધુ તમારા મિત્રનો પ્રતાપ છે. (અંધારું ખેલી રહેતાંજ સુદામાને કૃષ્ણ ઘરમાં પ્રવેશ કરાવી રહે છે કે તરત તેનું શરીર કાન્તિવંત થઈ શણગારયુક્ત થઈ જાય છે અને તે જોઈ સુદામા અત્યંત વિસ્મય થાય છે.)

શ્રીકૃષ્ણ—એ બંધુ ! આ તમારા પડખામાં ઉભાં એજ મારાં પુજ્ય ભાભી, હવે એાળખ્યાં? (આ બોલ બોલી રહેતાં પહેલાંજ સુદામા પોતાની સ્ત્રીને ભેટી પડીને)

સુદામા—ઓ મારી પ્રાણપ્રિયા, મને ક્ષમા કર, જે કાંઈ થયું તેમાં મારો દોષ નથી. (છોકરાઓ રમતાં રમતાં પ્રવેશ કરે છે અને પોતાના પિતાને જોઈને ભેટી પડે છે, સર્વને આનંદ થાય છે અને સઘળું કુટુંબ શ્રીકૃષ્ણને પગે લાગે છે.) કૃપાનાથ, મારી મહાદરિદ્ર અવસ્થામાં આ મારી કુલિન સ્ત્રીની, અને એ અવસ્થાની આપત્તિમાં આપ સરખા કૃપાળુ મિત્રની કસોટીના મને સંપૂર્ણ અનુભવ થયો. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે,—

આર્યા.

આપદિ મિત્ર પરિક્ષા, શૂર પરિક્ષા રણાંગણે ભૂમિમૌ;
વિનયે વંશ પરિક્ષા, સ્ત્રી પરિક્ષાતુ નિર્ધને પુત્રી.

(સર્વ સાથે) કાલીંગડો.

સગપણ સાચું સ્નેહીજમાં, સગપણ; સગપણ.	
કૃષ્ણ સુદામા, સ્નેહી હતા તો; શમી વિશમ વેદના.	સગ. ૧
દયાનીધી એ, દળદર દળવા; તાંદુળની કરી ગણના.	સગ. ૨
સ્નેહી સખાનો, સ્નેહ હતા તો; સંકટ થયું સૌ રૂના.	સગ. ૩
દુઃસહ દુઃખમાં, દાઝ જાણતે; કોણ કહો તેવના.	સગ. ૪
બિજા બધા વણ, ચલવ્યું ચાલશે; નહી નહી ચાલે એ વના.	સગ. ૫
મૈત્રી કરો તો, એવીજ કરજો; જીવ ટકે નહીં જે વના.	સગ. ૬
આજ સુદામા, નાટક જોઈ; ગાવ ગુણી ગુણ કૃષ્ણના.	સગ. ૭
જય જય જય, શ્રીકૃષ્ણ જય જય, જયકારી સજ્જનના.	સગ. ૮

